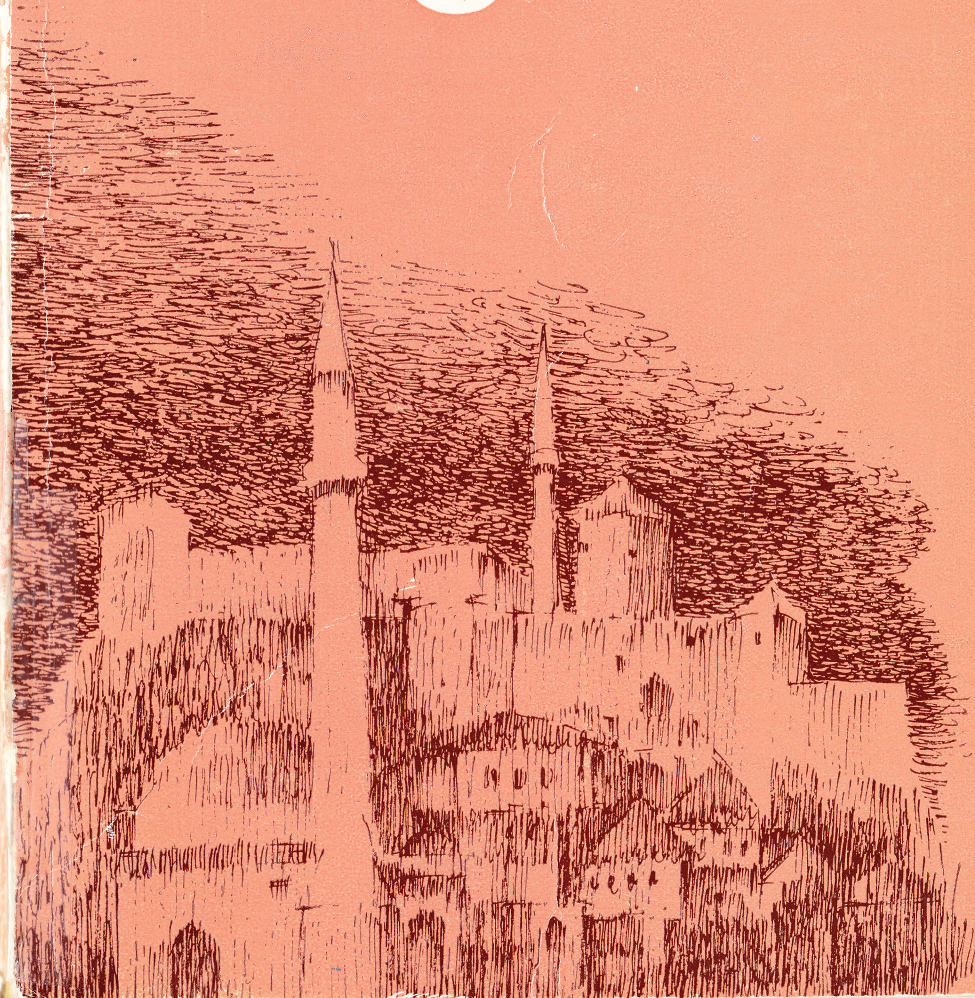
R. Kadić ILHAMIJIN PUT U SMRT

RES̆AD KADIĆ

ilhamijin put u smrt

Rešad Kadić
ILHAMIJIN PUT U SMRT
— pripovijest —

Izdavač: »Preporod« — glasilo Udruženja ilmije BiH / Za izdavača: dr Jusuf Ramić / Prvo izdanje / Tiraž: 5.000 primjeraka / Sarajevo, 1976. g.

Štampa: IP »Svjetlost« — Sarajevo, OOUR Štamparija Sarajevo / Za štampariju: Branko Kandić

Naslovna strana:
Hamid Lukovac

Dijelovi pripovijesti »Ilhamijin put u smrt« objavljivani su u nastavcima u listu »Preporod« od broja 1. do broja 14. u 1976. godini

REŠAD KADIĆ

ilhamijin put u smrt

SARAJEVO
1976.

Ovo je istinita pripovijest o Abdulvehhabu bin Abdulvehhabu Žepčevi — Ilhamiji, koji je živio životom pravednika a umro smrću mučenika u vezirskom gradu Travniku godine 1821.

Bio je vrstan teolog, gorljiv mistik i hrabar pjesnik. Pisao je na turskom, arapskom i svom materinskom jeziku koji on naziva bosanskim. Osim zapaženih teoloških spisa ostavio je i velik broj kasida, po čemu se ubraja u najplodnije muslimanske pjesnike svoga doba.

Rodio se i živio u Žepču, u vrijeme bremenito nasiljem, nepravdama i porocima, pod kojim se Bosna grčila i krvarila. Potresen sudbinom zemlje i ljudi, taj produhovljeni asketa i pravednik nije mogao a da ne jaukne i ne digne svoj glas protiv svih onih koje je smatrao krivcima za zlu sudbinu rodne grude. Njegova protestna pjesma »Čudan zeman nastade« zapečatila je zlehudu Ilhamijinu sudbinu: tadašnji bosanski vezir, nesmiljeni Dželaluddin Ali-paša, pozvao ga je u Travnik i dao pogubiti.

Ilhamijina mučenička smrt bolno je potresla sve pravdoljubive ljude, o čemu svjedoče u kamen uklesani stihovi sa njegova nadgrobnog spomenika u travničkom groblju u Potur-mahali.

Prkoseći silnicima, on na svijet ode drugi,
za njim vjerni prijatelji u dubokoj ginu tugi.
. . . .
I prikloniv maču glavu, očekujuć' udes hudi,
Sejjid Vehabb postao je svih pravednih uzor ljudi.

(Sa Ilhamijina nadgrobnog epitafa)

Kad u Žepče stiže glas da je Ilhamija pozvan u Travnik, ljudi zastadoše prestravljeni. I dok je on prolazio čaršijom, šutke su gledali za njim, kao što se gleda za onima koje odvode na gubilište. Niti mu je ko prilazio, niti ga ko oslovljavao. Čaršija se pravila da ga ne vidi, mada su ga svi vidjeli i svi pratili pogledom. A sve onako ispod oka, kriomice. I iz dućana i iz kahvi. Jedino mu priđe suludi Baban pa ga smjehuljeći se pozdravi i ispruži otvoren dlan. Pogleda u spuštenu paru, nasmija se i mekećući uteče niz čaršiju.

Kad izbi pred Ferhadpašinu džamiju, Ilhamija zastade. Podiže ruke i poče učiti. Ljudima se činilo da razgovara s mrtvima. Da ih pita kako im je, je li im teško. Jer, i njega su već ubrajali u mrtve. Pa je opet pošao. Zamišljen. Duboko spuštene glave.

Noć je proveo sjedeći. Sâm. Uz upaljenu svijeću. Na koljenima. Niti mu je ko došao, niti kucnuo na pendžer. Mada su svi znali da bdije. Samo je svijeća u čiraku pucketala i kalila se.

Bio je miran. Gotovo ledeno smiren. Premda je predosjećao zašto ga Dželalija poziva i šta ga u Travniku čeka. Nikakvu dobru nije se nadao jer Travnik se, od Dželalijina dolaska, krvlju umivao i u strahu spominjao.

Čitav mu je život te noći počeo promicati ispred očiju. Od malih nogu. Živo se sjećao kad su mu srezali prve šalvare i kad je s ocem prvi put pošao u džamiju, na bajram-namaz, jednako gledajući niza se, u svoje nove šalvare. Pa se onda sjećao žepačke medrese i svoga muderisa, šutljivog i strogog Karahodže, pred kojim je godinama učio i od kojeg je čuo prve stihove. S tugom se sjetio:

»Hej mumini, komšije,
Karahodža dodija,
jere tjera na namaz . . .«

Onda se u sjećanju prebacio u fojničku medresu i u obližnju tekiju u Živčićima. Sad mu je šejh Husejn-baba izašao pred oči. Blag i nekako sjetno zamišljen, a pun znanja kao saće meda. Nakon dugogodišnjeg boravka i naukovanja u Stambolu i lutanja po tekijama od Buhare do Samarkanda, gdje je svojom darovitošću i znanjem zadivljavao tamošnje šejhove, Husejn-baba je osjetio vrelu čežnju za rodnim krajem pa se vratio u Bosnu i osnovao tekiju u Živčićima. Ilhamija mu je bio rijetko odan i darovit učenik. Husejn-baba ga je uveo u uznosite tajne tesavvufa i u derviški red Nakšibendija. Umjesto svoga dotadašnjeg imena: Abdulvehhab bin Abdulvehhab Žepčevi-Žepčak, uzeo je derviški nadimak Ilhami, što će reći nàdahnūtī, jer je neporecivo vjerovao da sve, čime se ljudska duša hrani i uznosi, dolazi nadahnućem Božjim. Zanesen, pjevao je:

»Ilhamiju ništa više ne smeta,
otkad nađe Božijega rahmeta,
on ne želi ni od koga himmeta,
Allah, Allah, srcem zbori, dervišu!«

Iz Živčića se vratio u Žepče. Kao imam i hatib Ferhadpašine džamije. Bio je vrstan alim, gorljiv sufija i darovit pjesnik. I jedan od najplodnijih muslimanskih pisaca svoga vremena. Osim teoloških spisa, napisao je i veći broj pjesama. Pjevao je na materinskom, turskom i arapskom jeziku. A bio je još nešto: bio je teško bolestan. Boljeli su ga i tijelo i duša. Bio je ojađen i nesretan zbog jada u kojima je Bosna živjela. Činilo mu se da će umrijeti. Da mu se primakao vakti-sahat. Opraštajući se od dunjaluka i prijatelja, zapisao je:

»Na času smrti napomenite mi šehadet da ne bih otišao na onaj svijet bez imana. Zatvorite mi oči, neka se niko od mene ne prestraši. Neka imami nemaju poteškoća i uznemirenja. Neka se tijelo ne uščuje dugim zadržavanjem. Neka braća ne vide tegobu i bol. Lijepo i brzo sve dovršite, da vjernici nemaju nikakve tegobe ni dosađivanja zbog moje dženaze. Oprostite moje nedostatke. Ja svima opraštam . . . Ja ne plačem za ovim svijetom i ne vežem se za njega. Izašao sam već u prelazni svijet . . .«

Bez edžela umiranja nema. Nije mu bilo suđeno da umre. Bilo mu je određeno da živi i pati. Zbog zla, nepravdi i nasilja njegova vremena.

Ilhamiju je to razdiralo. Nasilje, ponajviše. U njemu je vidio korijenje svih zala. Pa je ustao protiv nasilja. Ustao je onim u čemu je bio najjači: stihom. Skovanim i kaljenim u vatri njegove vjere, kojoj je bio neizrecivo odan. Pri tom nije štedio ni paše ni mulle. Da nije bio takav, glave bi se, sigurno, duže nanosio.

»Đe li ti je Halil paša?
A musafir Ali-paša?
I goveda znaše naša,
đe li biše laži vaše.
Postid'te se, sramota je,
pobojte se, grehota je,
što činite, promislite,
đe to biše laži vaše?«

Čuli su ga, ali hajali nisu.

Onda je za vezira u Bosnu došao Dželaluddin Ali-paša — Dželalija. Poslao ga je sultan Mahmud II, reformator. Reformama koje je donio sultan je nastojao spasiti carevinu koja se od nemoći uveliko drmala i glavinjala. Ni Bosna nije više bila avlija i đulistan carevine već njezina otvorena rana koja je krvarila i širila se. Gdje joj sve sinovi nisu ginuli! Bila je dugo ranjavana i izranjena. Ratovima, bunama, kugom, nasiljem. Dželalija je trebao da zaliječi i zatvori te rane. Da je upokori, jer se od jada i boli propinjala i ujedala.

Došao je iz Edrene, gdje je bio carski namjesnik. Gvozdene naravi, nepokolebiv u odlukama, učen a još više nemilosrdan, Dželalija, koji je uz to bio i rashodža, sa zadovoljstvom se prihvatio zadatka koji mu je sultan povjerio. Smatrao je da na ljutu ranu treba udariti ljutu travu.

Pa je i udario ljutu travu.

Uskoro po njegovu dolasku u Travnik — a bilo je rano proljeće godine 1820. — otpoče pozivanje sumnjivih i neposlušnih

prvaka. Oni, koji su bili sretniji, završiše pod šibama ili u progonstvu, a ostali pod krvnikovim mačem ili omčom svilenog gajtana. Samo u jednoj okrvavljenoj travničkoj noći, kako bilježe historičari, pogubljeno je trideset prvaka-plemića, a jedne druge noći glavom je platilo sedam gradskih kapetana. Niko se nije smio kretati iz mjesta u mjesto bez posebne teskere, providene Dželalijinim muhurom, dok su brojne straže nadgledale puteve kojim se moglo putovati. Sve imalo sumnjive osobe morale su pred sudom uzeti dobre jamce koji će jamčiti za njihovo ponašanje, a oni koji nisu mogli naći jamca imali su se popisati i opisati pa otpremiti u Travnik. Na gredi jedne kuće u travničkoj čaršiji Dželalija je naredio da se pribije željezni aršin s njegovim znakom utisnutim u gvožđe. Aršin je trebalo da posluži kao dvostruka opomena: kao aršin pravde jednak za sve i kao tačna mjera koje se moraju svi pridržavati.

Strah je, po bogzna koji put, lazao ljudskim utrobama. A kad je Dželalijin zulum »dodijao i tičici na zelenoj grani«, javi se Ilhamija. Diže svoj glas. Posljednji put. I zapjeva:

Čudan zeman nastade,
sve zlikovac postade,
šta se hoće, zaboga?

Već takata nestade,
zlo nam svako postade,
dobrih ljudi nestade,
šta se hoće zaboga?

Turčin nema amela
krivda pravdu zamela,
pa se pravda umela,
šta se hoće, zaboga?«

. . . .

Premda osvjedočeni musliman i sufija, što se tada poistovjećivalo s pojmom Turčin, pravdoljubivi Ilhamija je imao hrabrosti da javno osudi nasilje i kaže istinu.

Sad je sjedio na koljenima, nujan i prepušten sam sebi, pa prebirao po uspomenama i izranjao u stvarnost koja je bila mračnija od noći koja je ležala nad gradom. Onda se odlučno diže i poče spremati. Krenuo je u neko doba. Prije zore. Pratili su ga prvi pijevci i daleki pasji lavež. Noć je bila tamna, bez mjesečine.

Žurno je napustio kasabu. Nije se osvrtao. Nije dopustio da ga obhrvaju osjećaji. Noćas je sve sredio. Sa samim sobom. Bez kolebanja. Put će mu do kraja ostati ravan i čist. S pogledom uprtim u svjetlo Istine kojoj je odano služio.

Bože, da li on to sanja? Kako je ova noć gluha i nestvarna. Kao da je sve živo pomrlo, pa ostao samo on. I sad ide ispod tamnog neba i šutljivih debelih brda, dok tu, negdje u blizini, stenje nevidljiva rijeka, zaklonjena mračnim čudovištima koja kao ukleta leže i prežaju uz njezinu obalu. Zar iza mraka ove čudne noći zaista postoji neki vezirski grad Travnik i u tom gradu čovjek po imenu Dželaluddin, koji ga poziva i čeka da bi ga s glavom rastavio. Ako on uistinu postoji, šta li sad radi? Spava? Pa kad se probudi i sjeti ko je i šta je, zar će opet nastaviti tamo gdje je jučer stao? Zar će dan koji će se uskoro roditi sve ovo izmijeniti i oživiti? Zapjevaće ptice, rodiće se i zaplamtjeti boje, zazujaće pčele i poletjeti iz svojih košnica u susret cvjetovima koji ih čekaju, a probuđeni ljudi protraće snene oči i protegnuti udove pa se prihvatiti poslova koji ih čekaju. Sve će se izmijeniti i oživjeti što sad stoji kao ukleto, mrtvo i gluho. Sve osim njegove sudbine koja ga poziva i čeka.

Ilhamija se strese. Ne od straha već od veličine trenutka koji nastade. Sunce je izranjalo iza brda. Rađalo se u ognju rastopljenog zlata koje se razli po brdima. On u tom času osjeti kako je sitan i beznačajan taj Dželaluddin Ali-paša koji ga poziva u Travnik. Čime li se on zanosi i zavarava? Zar da je on gospodar njegova života i smrti!

Glasno potegnu tekbir i od zanosa se zagrcnu.

Uskoro zamače u šumu. Radovao se pjevu ptica i igri nestašnih vjeverica. Iznenađeni zec čučao je na putu i radoznalo ga gledao, pa onda skoči, izvi se u skoku i nestade ga.

Dželaluddin Ali-paša opet mu izađe pred oči. Golem i prijeteći. Ilhamija stade. Nešto vruće ošinu ga preko srca, ali samo za trenutak.

— Šejtane, nalet te bilo, odlazi mi s očiju! Džaba me strašiš i iskušavaš! Vrati se onome ko te šalje! — šapnu tvrdo pa mahnu rukom kao da se od nekoga brani i ubrza korak.

— Stani! — odjeknu povik, a iza bukve se ukaza dugačka cijev šišane. Ilhamija stade.

— Baci oružje!

On ispusti zavežljaj i dervišku štaku.

— Digni ruke!

Podiže ruke. Stajao je kao ukipljen. Džuba mu se bila zadigla do iznad koljena.

Onaj mu priđe s leđa. Bio je mlad, plećat, pod pusatom. Stade pred Ilhamiju, zagleda mu se u lice i sađe pogledom sve do nogu, pa se posprdno nasmija i spusti pušku.

— Koji si?

— Putnik, derviš.

— Đe su ti pare?

Ilhamija nespretno izvuče kesu.

Hajduk je uze, odriješi, pa istrese na dlan nekoliko ubogih groša.

— Je l' ovo sve?

— Sve.

— Ih, i ti si mi neki . . .! Kud si poš'o?

— U Travnik.

— U Travnik? Nekom?

— Veziru.

Hajduk se izmače pa ponovno diže pušku.

— Veziru? Zar si ti njegov . . .?

— Ja nisam ničiji, osim Božji.

— Pa, što mu onda ideš?

— Zove me.

— Zove te! Poradi čega?

— Ko to zna. Nešto sam mu, morebit, skrivio . . .

— Jadan li si, ako te on zove! Uzmi to svoje, pa hajde! — pokaza hajduk očima na stvari.

Jedno su vrijeme šutke gazili.

— Ne mere bit' da ne znaš što te zove?

Ilhamija je šutio.

— Ako te Dželalija zove, zna ti se! — naglasi hajduk i iskosa ga odmjeri.

On ni ovaj put ništa ne reče. U mislima je bio negdje daleko.

Uskoro stigoše. Kraj šumskog izvora sjedila su ih još četvorica. Šutke su gledali u pridošlice i čekali da im priđu.

— Ko ti je taj? — upita jedan, s pusatom bogatijim nego u ostalih. Dubok ožiljak, valjda od noža ili sablje, išao mu je ispod lijevog uha sve do uvrh čela. Očni kapci bili su mu stisnuti. Bio je ćorav u lijevo oko.

— Veli da ide u Travnik, veziru. Zove ga, kaže.

Ćoravi se diže.

— U Travnik, veliš?

— U Travnik — potvrdi Ilhamija.

— Dželaliji?

— Njemu.

— Zove te?

— Zove.

— Ja znaš li, jadan ne bio, što te zove?

— Kad čujem, znaću . . .

— Ne mere bit' da ne znaš! Mora da si mu stao na jaziju?

— Morebit.

— Okle si?

— Iz Žepča.

— Ja, čime se baviš? — nastavi ćoravi, gledajući mu u kauk i niz džubu. — Jesi l' hodža, šta li si?

— Derviš sam.

— Derviš. Ja, koji si, kako ti je ime?

— Ilhamija.

Ćoravi mu priđe bliže.

— Ilhamija, veliš!

— Ilhamija . . .

— Onaj što kazuje pjesme?

— Onaj . . . — šapnu Ilhamija gledajući preda se.

— Pa što, brate, odmah ne kažeš! Sjedi! Slušavo sam ja mlogo o tebi. Jesi l' gladan? . . . Ibriše, daj meso i pogaču!

— Ne treba, fala ti.

— Što?

— Postim.

— Eh, to je baška. Sjedi, što stojiš! Evo, ovdi, na panj.

Ilhamija se spusti.

— Slušavo sam ja tvoje pjesme! Pune su pouke. I, 'nako, kako ću rijet, pravedne.

Ilhamija se sjetno osmjehnu.

— Šta je, šta se smiješ? — osmjehnu se i ćoravi.

— Veliš, da si ih sluš'o . . .

— Ih, kol'ko put! Na sijelima.

— Pa, što me nisi posluš'o?

— Što te nisam posluš'o? Ono iz pjesama?

— Iz pjesama.

— Ih-h, da sam te posluš'o, post'o bi evlija! — nasmija se ćoravi. — ne meremo svi bit' ni evlije!

— Al' moremo insani.

Ćoravi se ljutnu.

— Baš tako? Biva, hoćeš rijet . . .

— Govorim za tvoje dobro. I tebi, i njima — pogleda Ilhamija po družini.

— Reci ti to Dželaliji! — planu ćoravi. — Pitaj ga, što on nije insan? On je vezir, a gori je od svakog hajduka! Mi smo od njega u stotinu voda pripraniji!

— Svako za se. A on, ako je i vezir, nije rečeno da je i insan.

— Stisni, pa mu to kaži!

— Ja šta sam imo kazat', kaz'o sam.

— Ha-h, tako, biva! Pa sad ideš po ajluk! E, moj Ilhamija, moj..., da ti ne kažem šta, ostaćeš ti i brez glave, ja ti to kažem!

— Ako je Božja volja, nek' i to bude. Ja sam svoje odužio...

Ćoravi ga je jedno vrijeme šutke gledao. Gledali su ga i ostali.

— Znaš li šta... — poče ćoravi.

Ilhamija diže glavu.

— Bilo bi ti najbolje da ostaneš s nama! Još si u kuvetu, mog'o bi. Ako ništa, ostaće ti glava na ramenu. A to je, najpreče!

Ilhamija je šutio i kao odsutan gledao preda se.

— Hajde, da čujemo, šta ti veliš. Ne šalim se, vjere mi! Žao mi te, bolan! Dobar si i učevan, jazuk da ti onaj katil dohaka. Dede, da čujemo!

Ilhamija, kao da sâm sa sobom razgovara, uzdahnu:

— Glavu bi, morebit, i sačuv'o, al' bi izgubio dušu... Jer to, što vi radite, ne valja. Ne valja, braćo moja! Strahobno je šta Dželalija radi, al' ni vaše ne valja. A njegovo obaška, jer on je vezir i zadužen je da pravdu dijeli i dobro čini. Kajaćete se i vi i on. Gorko ćete se kajati!

— Ma kome ti to! — skoči jedan iz družine i pođe prema Ilhamiji.

— Ibriše, stani! — viknu ćoravi i stade između njih. Onda se okrenu Ilhamiji:

— Uzmi svoje stvari, pa hajde! Kad ti je Dželalija tol'ko za srce prirast'o, eto ti ga! Budi mu kurban! Al', kad te budu davili, sjetićeš me se!

— Evo mu i kesa. Bilo je u njoj čitavih šest groša! — posprdno će onaj koji ga je dočekao i doveo.

— Evo ti još stotinu! Nek ti se nađe, more ti zatrebat' — sažalno će ćoravi i pruži mu kesu nabijenu kao bubreg.

— Fala ti, al' neće mi trebat'.

— Strah te, morebit, naših haram para?

— Jest i toga. A neće mi, belćim, ni trebat'.

— I ja mislim da neće!

Ilhamija šutke pokupi stvari. Prije nego što pođe zastade čas-dva kao da se predomišlja da li bi im pri odlasku još nešto rekao.

— Šta je sad? — upita ćoravi.

— Pade mi nešto na um oko ovih vaših para, pa prije nego što pođem, da vam kažem.

— Hajde, kazuj, da i to čujemo.

— Bila, vele, neka stara žena, koja je živjela brez ikog svog. Sama, k'o prst. Sazn'o to hrsuz, pa joj se navadio na kuću. Nije bilo noći da joj ne bi doš'o u avliju i uš'o u mutvak, pa uzo il' tevsiju, il' ibrik, il' đevđir, jer nečeg boljeg i skupljeg u nje nije ni bilo. Starica sve to gledala i šutjela. Bojala se, hudnica, da je hrsuz ne ubije ako bi digla huku i uzbunila komšiluk. Hele, vidjele to komšije, pa javili straži. Došla straža, sakrili se u mutvak pa čekaju. A čekala i ona, hudnica. Sjedila uz pendžer koji je gled'o u bašču, kuda je hrsuz silazio u avliju.

Te noći eto ti hrsuza. Ide niz bašču, baš k'o da je u svom. Serbez. Ni habera. Kad dođe do pod pendžer, starica će ozgo, u po glasa:

— Hrsuzaga! Hrsuzaga!...

On se trže pa stade.

— Ne idi, sinak, tamo! Prežaju te i čekaju. Hoće da te ufate! Vrati se, moj sinak, vrati! Straža je doli, u mutvaku... — šaptala je s pendžera.

Kako ona to reče, 'nako ti naš hrsuz nagari uz bašču.

Hele, straža čekala, čekala, al' hrsuz ne dođe. Čekali ga još noć-dvije, al', džaba. Kad vidješe da ga nejma, digoše se i odoše.

Kad, jedno jutro, starica k'o i uv'jek poranila i sašla u avliju da zagrabi vode iz bunara. Ona u avliju, a na sred avlije stoji — evo mi ti uzo! A u uzlu sve njezine pokradene stvari. Hrsuz joj sve vratio. I povrh svega srezo joj i odozgo metn'o plah kat od kumaša. K'o hediju i da joj se zafali... Potlje, kažu, posve se proš'o hrsuzluka. Poč'o pošteno radit' i živjet'...

Ilhamija se značajno iskašlja i zašutje.

Svi su jedno vrijeme šutjeli.

— Rek'o sam ti, uzmi svoje stvari pa hajde, dok je za vakta! — prosikta ćoravi.

Ilhamija pokupi stvari, diže ruku spram čela i pođe.

Šutke su gledali za njim.

— Ma, ja bi' njega...! Ko zna koga nam more na vrat namusalatit'! — zareža jedan.

— Neka ga, nek' ide! Neće, nije on od tih ... A ako je do glave, skinuće mu je Dželalija, ne brini! Što da se mi džaba griješimo? On je pravednik, što jest, jest ... A ono što nam je rek'o, sve je 'nako ... — dodade ćoravi tiho. I to više za sebe.

Ilhamija ostavi šumu i izađe na čistinu.

Bio je još više ojađen nakon susreta s hajducima. Kako ono reče njihov harambaša: — A, što Dželalija nije insan? Pa, on je vezir! On bi ...

— Hej, zemljo! — uzdahnu duboko. — Teško tebi, kad ti se podanici ugledaju u nevaljale gospodare! Kakvu se dobru ti nadati moreš? ...

Sunce je pržilo penjući se sredini neba. Put je bio izlokan, pun rupa i izvaljena kamenja, a on već podobro umoran.

Odluči da predahne. A i podne je, sudeći po suncu, bilo na domaku. Rijeka je, dolje ispod puta, mamila svježinom. Ljeskala se na suncu i srebrnom grivom poigravala na brzacima. Vrbama načičkane obale bile su pune hlada.

Sađe do rijeke, raspremi se i poče uzimati abdest.

— Eh, mubarek vodo! — šapnu kad osjeti njezinu svježinu kojom ga pomilova.

Dok je stajao na namazu osjećao se gotovo bestjelesan. Duša mu je lebdjela negdje u visinama i u zanosu je šapatom izgovarao riječi molitve. Nestalo je bilo i rijeke, i livada, i drveća. Uranjao je u veličanstveno prostranstvo, zamirući od milja koje ga obuzimalo.

Kad predade selam, kao da se prenu i ponovno vrati zemlji. Bio je okružen podnevnim mirom, u hladu jabuke pod kojom je klanjao. Gore, na nebeskom plavetnilu, bijelili su se rijetki oblačići poput raštrkane janjadi.

Mrav mu žurno pređe preko nadlanice. Otkinuta jabuka pade u travu. Negdje, podalje, ču se nečiji glas kako nekoga otegnuto dozivlje, pa i on utihnu. Žuna kliknu na jabuci i poče udarati kljunom o deblo. Kratki, tupi udarci, odjekivali su u tišini.

— Je li mi ovo zadnji put da hladujem u ovoj ljepoti Božijoj? — pomisli, a mrav mu ponovno zabrza preko ruke. Ilhamija poželje da se ovdje, pod ovom jabukom, zauvijek smiri, da mu duša, kao maločas, otprhne i nestane u visinama. Kako bi to bilo lijepo, kako bi to ...

— Ti si taj Ilhamija? — upita neko kroz granje, ali se ne pojavi. On ustrepta. Nemir mu se uvuče u srce.

— Ti si taj Ilhamija? — opet će glas, a onaj koji je to pitao rastavi grane i stade pred njega. Čelenka mu je blistala na suncu i Ilhamija ču kako mu srce čas kuca, čas zastaje, pa opet kucne, pa zastane.

— Dželalija! — pomisli, jer vidje kako u došljaka izviruje kriva sablja ispod binjiša. A binjiš mu širok, zagasito crven, poput usirene krvi.

— Jest, pogodio si, ja sam Dželalija! — potvrdi došljak.

Ilhamija je čekao i šutio.

Dželalija mu se još bliže primače. Opet je čuo kako mu srce kuca.

— Zvao sam te u Travnik.

— Evo me, krenuo sam ...

Jedva je to izgovorio, jer su mu usta bila posve suha.

— Ne trebaš ići, nemoj se mučiti. Pogriješio sam i kajem se. Vrati se kući. Idi gdje hoćeš. Konj te čeka na cesti. I pratnja te čeka. Da ne ideš sam. Ima hajduka.

Ilhamija jasno ču topot konja i ljudske glasove.

— A ti, kuda ćeš ti? — upita Ilhamija, ne znajući ni sam zašto ga to pita.

— Ja? ... Ne znam. U Travnik više neću.

— I nemoj.

— Tobe sam doš'o i više neću da griješim. Dosta je bilo.

— Hajde, onda, sa mnom!

— Kuda?

— U Žepče.

— Šta ću tamo?

— Budi mujezin u Ferhadpašinoj džamiji. I ja sam tamo. To je moja džamija. Tamo sam imam. I hatib ...

Dželalija je šutio. Kao da razmišlja. Čulo se kako uzdiše. Baš kao da će zaplakati.

— Čuo sam da si bio hodža. Da si hafiz — opet će Ilhamija. Usta mu više nisu bila osušena.

— Jesam, bio sam hafiz. Mnogo sam poboravio ...

— Budi opet!

— Griješan sam, brate ... — šapnu on tronuto.

— Bog je milostiv.

— Dobro, poći ću kad ti kažeš. A šta ću sa sabljom? Ona mi više neće trebati.

— Slomi je.

— Baš?

— To je najbolje. Nek te ne podsjeća...
Dželalija potegnu sablju, ali je ne prelomi, već nasrnu na Ilhamiju. On se od iznenađenja i straha trgnu i probudi.
Gore, na cesti, čuo se konjski topot i ljudski glasovi. Prolazili su kiridžije i trgovci. Išli su u Sarajevo, po robu. Ilhamija je ustao i gledao. Još uvijek pod dojmom sna.
— Eno Ilhamije! — viknu neko od jahača, pokazujući rukom prema njemu.
Drugi mu mahnu i nešto doviknu. Kao da ga je pozivao da pođe s njima.
On ponovno sjede i okrenu lice rijeci. Želio je da bude sâm.
Konjanici odjahaše.
— Šejtan me jednako salijeće i kuša — šapnu u strahu i pređe dlanovima preko lica pa se poče spremati. Zabaci torbu preko ramena i dohvati štaku. Krenu s bismillom. Još uvijek zbunjen.
Maloprijašnji san i snoviđenje s Dželalijom pratili su ga čitavim putem. Osjećao je tegobu koja mu se svalila na srce, pa ga neprestano pritišće i mori. Noćašnji mir i jutrošnje spokojstvo bili su posve iščezli, a potajan strah sve je više rastao i uvlačio mu se u srce. Uzalud je nekoliko puta ponovio stihove što ih je iskovao u vatri aška i koje je često puta šapatom izgovarao, kad god bi mu se nešto teško u životu isprječilo.

»Ilhamiju ništa više ne smeta,
otkad nađe Božijega rahmeta,
on ne želi ni od koga himmeta,
Allah, Allah, srcem zbori dervišu!«

— Tanak mi je itikad, tanak! — ukori sam sebe. — Bože, daj mi snage da izdržim i da ne klonem! Pomozi mi, da svijetla obraza i čista srca podnesem i ovo iskušenje! — molio je usrdno, dok su mu suze zamagljivale pogled. S vremena na vrijeme zahvatio bi ga leden talas nespokojstva i straha i zapljusnuo ga sve do grla, a onda bi opet s olakšanjem odahnuo i sve bi mu se odjednom učinilo lahko i nestvarno. Tad bi se stresao, digao glavu i ubrzao korak, kao da želi da čim prije stigne u Travnik i stane pred Dželaliju pa da mu s osmijehom rekne: — Evo me, bujrum! Nastavi svoj posao, ako te nije stid i strah Boga!

Sela i zaseoci kraj kojih je prolazio, provirivali su između zelenila. Kuće, pokrivene pocrnjelom šindrom, odisale su domaćinskim mirom. Badže su dimile. Do večeri je bilo još malo ostalo. Čulo se kako se čobani dozivlju. Tu i tamo, daleko od seoskih kuća, stajala je u brdu poneka osamljena kućica slična šćućurenu psu koji čuči i čeka. Nekoga ko će doći.
— Bilo bi najbolje da okrenem kroz sela. Iz jednog u drugo. Dok bi me stigli i našli... — prikrade mu se misao i poče da ruje. Poput crva. I u srcu i u mozgu.
On zastade i gotovo jeknu: — Šejtane, nalet te bilo, dokle ćeš me iskušavati i patiti! Ostavi me i odlazi!
Onda ubrza korak i poče poluglasno učiti: — Rabbi inni euzu bike min hemezâtiš-šejtani ve euzu... (Gospodaru, ja Ti se utječem od sumnji i ubadanja šejtana i utječem Ti se, Gospodaru, da se oni ne nalaze u društvu mome).
Ponavljao je to po deseti, po stoti put.
Prije prvog sumraka izbi pred Vranduk. Začudo, što se sunce više bližilo zapadu a sjene postajale mekše, mir mu se ponovno vraćao.
Pogled mu se zaustavi na kuli vrandučke tvrđave i tad se sjeti maglajskog kadije Sulejman-efendije, koji je prije nekoliko godina tamnovao u Vranduku. »Otišao u Vranduk na kadiluk« — obično bi se govorilo za kadije koje bi tamnovale u Vranduku, jer je u Vranduku bila njihova tamnica. Neki bi se vratili, a neki i ne bi. Sulejman-efendija je bio postar i slabašan čovjek i nikada se vratio nije. Ne bi mu suđeno da izađe na sunce i dođe kući u Maglaj. Ilhamija ga je u dva-tri maha obilazio. Starac bi uvijek kao dijete plakao. Uvijek bi pitao je li mu šljiva bardaklija još u životu. — Ih, jesam je se, brate, zaželio!... — s tugom bi ponavljao. Šljiva je i dalje rađala, ali nesretnom kadiji ne bi suđeno da je se ikad više okusi.
Ilhamija zastade pa mu prouči i predade Fatihu. Stara kamena kula mrko je gledala s Vranduka.

Odlučio je da prenoći u Vranduku.
Glas o njemu stigao je u Vranduk prije njega. Kad uđe u hansku kahvu punu ljudi, razgovora i dima, sve utihnu. Trgovci i kiridžije koji su bili odsjeli u hanu, pripovijedali su da su ga sreli na putu, a ona dvojica njegovih hemšerija iz Žepča, kazivali su više nego što su i sami znali.

Kad nazva selam, potiho mu prihvatiše i istegoše vratove da ga bolje vide. U kahvi je bio polumrak, jer fenjeri još nisu bili upaljeni, pa su se lica jedva razaznavala. Jedino je oko kahveodžaka bilo nešto vidnije.

— Ha, je l' to taj? — upita neko iz budžaka, i to nekako sneno i kao u njedra.

— Uduni, domuze! — dočeka handžija Hamzaga, koji je sjedio na šiltetu s druge strane kahveodžaka. Bio je to positan ali ljutit čovjek, koji je imao običaj istresati se na goste. Svi oni koji su dolazili u Vranduk i padali u han, znali su to i niko mu nije zamjerao. Dapače, nekad bi ga hotimice podboli, ne bi li planuo i na nekog svatrio. Ali, čim ugleda Ilhamiju kojeg je poznavao jer je i sam bio iz Žepča, Hamzaga se diže sa šilteta, sađe sa široke sećije na kojoj se preko noći spavalo, pa ugazi u firale koje su stajale pod sećijom i pođe u susret Ilhamiji.

— Hoš geldun! Bujrum, muderis efendija!

Prihvati mu torbu i štaku i pomože mu da se uspne na sećiju.

— Sjedi, evo ovdi! — pokaza mu rukom na šilte na kojem je samo on sjedio.

Kahva je šutke gledala, ne vjerujući da se Hamzaga može dotle upitomiti.

— Za kahvu si, bezbeli? ... A ima i dobre smreke, taman je nadošla!

— Fala ti, Hamzaga. Prvo bi uz'o abdest i klanj'o, pa potlje, kad iftarim.

— Peke.

Kahva i dalje šuti. Nastoji uloviti svaku riječ i prati svaki njihov pokret.

— Čuo sam da ideš ...

— Jah, kren'o sam prid zoru.

— Pošla koka na jaje ... — opet će onaj isti, maloprijašnji glas.

Hamzaga diže glavu i ošinu pogledom u pravcu ćošeta iz kojeg se onaj javljao.

— Uzeću abdest i klanjaću napolju — tiho će Ilhamija i poče da se raspremа.

— Peke, samo ti reci ... Ademe, daj bardak za abdesta! Metni ga prid vrata i ponesi mahramu! — doviknu Hamzaga iza kahveodžaka.

Kad Ilhamija izađe, Hamzaga se diže i ciknu, idući preko sećije prema onome iz ćošeta.

— Ama, čuješ li ti, domuze domuski! Kupi svoje, i polja! Zar nakog čojka da nakiljaš i da mu na njegovu muku pristaješ, sram te i stid bilo! Da je sreće, molio bi da mu noge pereš! A ako ločeš, loči u glavu! Polja!

— Neka, nekaaa! — Polajnak! — rastegnu onaj.

— Ademe! Ibro! Gon'te domuza! — povileni Hamzaga.

I dok dlanom o dlan, momci onoga skopaše pa ga više iznesoše nego izguraše. Jedan ga nekoliko puta dohvati šakom iza vrata, na što on jeknu i svali se preko praga u avliju. Momci pritvoriše vrata.

U kahvi zavlada tišina.

— Upali fenjere! — naredi Hamzaga.

Žmirkava svjetlost zaigra po čađavoj tavanici. Ljudi živnuše. Neko viknu i poruči kahvu i smreku.

Umalo iza toga vrata se ponovno otvoriše. Pojavi se Ilhamija sa zasukanim rukavima, bez kauka i s mahramom oko vrata. Iza njega je stajao onaj iz ćošeta. Bio se okljunio i gledao preda se.

— Hamzaga, živ bio, pusti ga da prenoći! Kud će sad u noć ...? — molećivo će Ilhamija.

Hamzaga se diže.

— Dobro, kad ti kažeš, a ja mu ne bi' dao! Samo, nek' više ne laje!

— Neće, neće! — mehko će Ilhamija, pa se okrenu onome: — Hajde, moj sinak, uniđi ...

Kad klanja akšam, Ilhamija i dalje ostade na koljenima. Večernje nebo koje se uskoro osu zvijezdama i gotovo pobožna tišina u kojoj se jedino čula ujednačena pjesma cvrčaka, uznesoše ga. Duh mu se vinu visoko iznad Vranduka, a tu, na travi, nadomak hana, ostade njegovo tijelo, poput napuštena šatora njegove duše.

Ponovno je bio u zanosu. Da mu se neko toga časa zagledao u lice, vidio bi da je ozareno smirenjem. Bili su to oni uznositi trenuci za kojima je toliko žudio, uporno nastojeći da ih se što češće dovine. Odlutala iskra ponovno se vraćala svome Praizvoru ...

Prenu ga Hamzaga. Išao je baščom s fenjerom u ruci.

— Ama, bio sam se, ako hoćeš, i zabrin'o! Vidim, nejma te!

On šutke ustade.

— Evo me, Hamzaga ...

— A i ogladnio si, bezbeli ...? A kako i nećeš, koliki je dan! — priđe Hamzaga bliže.

— Ogladnio ...? Pa, i nisam ...

Hamzaga ga začuđeno pogleda. Učini mu se da Ilhamija tek onako odgovara. Napamet, što bi se reklo.

Kad uđoše u kahvu, žagor se utiša. Ilhamija dohvati torbu, izvadi komad pogače umotan u mahramu i omalen čanak s grudom kajmaka.

— Hamzaga, ako nije vel'ki zahmet, ja bi' da mi se ovo rastopi...

— Ama, ostavi to!... Već, najbolje bi bilo da odeš gori, u moju odaju, pa da tamo iftariš. Ni ja nisam večer'o, pa moremo zajedno. I meni će bit' slađe! Tamo se, barem, more progovorit'.

— Kako ti kažeš...

Hamzaga mu ponese torbu. Uspeše se uz basamake do kraja hajata, gdje se nalazila Hamzagina odaja.

— 'Vamo, 'vamo, muderis efendija!

Vrata škrinuše. Žućkasta svjetlost fenjera zaigra po sobi. Minder, zemljana peć sa šarenim lončićima, do peći banjica, pa dušekluk. Na zidu, do vrata, dugi nož i mala puška.

— Afedersum, u mene je 'vako, po bećarski! — nasmija se Hamzaga.

— Neka, neka, lijepo je...

— Ti sjedi, sad ću ja!

Ilhamija sjede na minder, spusti glavu i zažmirje. Činilo se kao da je zaspao.

Hamzaga se vrati s velikom tepsijom punom sahana.

— Hajde, bujrum!

— Hamzaga, ako Boga! Šta će ti tol'ko?

— Ama, nije ništa obaška! Da sam znao da će te put 'vamo nanijet', mahsuz bi te doček'o. 'Vako, šta je dragi Bog dao... Bujrum, evo i smreka! Iftari se!

Jeli su šutke. Nešto sumorno ali neiskazano lebdjelo je u zraku, mada se Hamzaga trudio da bude što srdačniji.

— Uzmi, dina ti! Nije šta, al', ogladnio si...

— Uzimam, Hamzaga, uzimam.

Kad večeraše i opraše ruke, Hamzaga iznese kahvu.

— Voliš li gorču il'...?

— Gorču, gorču.

Odozdo, iz kahve, dopirao je žagor, a onda kucnu saz i začu se pjesma. Tiha i nekako žalovita.

— Pjevaju... — frknu Hamzaga ljuteći se.

— Neka, nek' se vesele. Bolje, već da se žaloste.

— Ma, ono jest, al', opet... — Hamzaga će prijekorno, jer mu se činilo nepriličnim da se baš sad svira. Baš sad kad Ilhamija...

— Ma, muderis efendija, sve hoću da te pitam, al', nekako mi... — poče Hamzaga nabadajući.

— Pitaj, brate Hamzaga, pitaj...

— Rekoše da si poš'o u Travnik. Da te zove... anamo onaj...

— Zove, Hamzaga, zove...

— Ne znam, ti najbolje znaš, al'...

Hamzaga ne doreče. Kao da se bojao da će raniti Ilhamiju ako kaže ono na šta su obojica mislili.

Nasta šutnja. Neko, dolje u kahvi, podvrisnu.

— Kad bi mog'o, bio bi rad da ti nekako pomognem... — nastavi Hamzaga nesigurno.

— Da mi pomogneš? Nečim?...

— Bi, dina mi, čim god bi mog'o!

— Pa, i ja bi te zamolio.

— Nejmaš me šta molit'! Šta god mogu! Ti samo reci! — živnu Hamzaga.

Ilhamija ga pomilova pogledom. Govorio je tiho, gotovo molećivo.

— Ako se ne vratim, a kakav je vakat nije prilika, raspitaj se za moj mezar i pobodi mi nišane. Kad se mogne. Nije hića. Nek mi se zna za mezar...

— Ne, pobogu, tako! — muklo će Hamzaga.

— Taki je vakat došo, moj Hamzaga. Insan treba bit' na sve spreman.

— Ama, zar baš moraš ići? Ko te tjera? Ostani! Sutradan, ko đoja, kreni, pa se po noći opet vrati. Potlje ćemo vidjet'!

Ilhamija se strese. Ko mu to govori kroz usta Hamzagina? Nije li to onaj isti, koji mu je danas izašao na san u Dželalijinoj slici i prilici? Onaj današnji kojeg je tjerao od sebe, jer mu je čitavim putem šaptao da svrne s puta i bježi.

Ilhamija diže pogled i oštro se zagleda u Hamzagine oči, pune strepnje za njegovu sudbinu? Tcc, ne mere bit', to mu sâm Hamzaga iz srca govori! Nije to prijevara ni hinla šejtanska!

— Ne mere tako, Hamzaga — šapnu on s nekom oporom gorčinom.

— Ama, što ne mere? Ko te tjera da ideš, ko?

— Tjeram ja sam sebe. Zar sad, kad sam kaz'o ono što sam bio dužan da kažem i o ovome vaktu i o nevaljalim ljudima u njemu, zar sad da se sakrivam i bježim? Stidio bi' se sama sebe! Ako je ginut', pa, nek se gine. Allahu u amanet! Ja sam svoje odužio. Kol'ko sam znao i mog'o . . .

Hamzaga htjede nešto reći ali ne reče, već se provrtje na sećiji, baš kao da je htio izaći iz haljina koje su ga stezale. Onda odmahnu rukom i šapnu: — Ti najbolje znaš . . .

Obojica su neko vrijeme šutjeli. Svaki za se.

Saz i pjesma se ponovno oćutješe. Hamzaga ljutito šapnu: — Blago si ga hajvanu, njemu je sve poravno . . .!

Ilhamija se nakašlja.

— Ja ću, Hamzaga, poranit'. Morebit bi najbolje bilo da noćim negdje na sijenu, da nikoga bihuzur ne činim.

— Nećeš, vjere mi, niđe, već baš ovdi! Kad god ustaneš i kreneš, ja ću čut' i ispratit' te. Zar sad . . .

Htjede još nešto reći, ali naglo prekide.

— Pa, dobro, nek bude kako ti kažeš . . .

Neko zalupa na dnu basamaka i viknu:

— Hamzaga! Hamzaga!

Hamzaga ustade.

— Traže me. A ti, muderis efendija, kako smo se zdogovorili. Ja te više neću bihuzur činit'. Samo da ti prostrem, pa ja odoh.

— Hajde, ti, hajde, ja ću to. Dušek je ovdi? — pokaza Ilhamija rukom na dušekluk.

— Sve ti je tude. Samo da izvadim. Pa ti potlje prostri.

Nakon što je klanjao jaciju, Ilhamija se raspremi i leže. I u kahvi se uskoro sve smiri. Još su se neko vrijeme čuli koraci i poneka nejasna riječ, a onda i to presta. Noć, puna zvijezda, sve živo uspava . . .

U gluho doba noći pred hanom se oćuti tutanj. Čulo se dovikivanje, zveket oružja i topot konja. Neko snažno zalupa dolje na ulazna vrata hana i zavika: — Otvaraj! Handžija, otvaraj!

Ilhamija se prenu. Pridiže se u dušeku i osluhnu. Crne slutnje hladno ga pomilovaše.

Vrata na hajatu škrinuše. Čulo se kako Hamzaga ljutito gunđa: — Ama, ko je sad?

— Otvaraj! Handžija, otvaraj! — i dalje se čula lupa i vikanje.

— Čekaj, crko! Kud si navro, nije jangija!

Ču se zatim kako se vrata s treskom otvoriše i kako oni spolja nahrupiše u kahvu. Sve se odjednom izmiješa: i glasovi, i psovke, i zapomaganje. Kao da se sva kahva prevrće. Ponekad bi se razabrao piskavi Hamzagin glas koji se s nekim stalno nadvikivao.

Potraja to čejrek sahata, a onda se sve utiša. Ispred hana se ponovno začu zveket oružja, ljudski glasovi i topot konja, dok i to ne utihnu. Kako dođe, tako i prođe. Kao vjetar. Vrata se na hanu pritvoriše. Gvozdeni mandal zveknu.

Umalo iza toga Hamzaga odškrinu vrata na Ilhamijinoj sobi i šapćući upita:

— Spavaš li?

— Ne spavam.

— Uzbihuzurilo te, bezbeli?

— Šta je? Ko je?

— Pašalije. Traže hajduke. Čuli da su ovdi, oko Vranduka. Neko him reko da su u hanu.

— Pa?

— Odoše. Kiridžije im vele da su hajduci viđani doli, u šumi. Prima Žepču. Svu mi kahvu privrnuše, pasji sinovi! Dvojicu kiridžija prave zdrave izubijaše. I to sve harbijama! Dabog da him . . .!

Ilhamija uzdahnu. Sjeti se jutrošnjeg susreta s hajducima. Pohvataće ih i pobiti, bezbeli — pomisli i bi mu ih žao. Ko zna šta ih je otjeralo u šumu . . .

— Ti spavaj! Do sabaha ima još vakta — šapnu Hamzaga i pritvori vrata. Pri svjetlu svijeće, onako u gaćama i košulji, nije bio ni nalik na onog sinoćnjeg, kočopernog Hamzagu. Sličio je na očerupanu pticu.

Ilhamija više ne zaspa. Crna tuga svali mu se na dušu. Bi mu žao i sebe i drugih. Učini mu se da nikad svanuti neće. Poče poluglasno učiti, pa u mraku napipa čirak i s mukom užeže svijeću. Priđe banjici i poče uzimati abdest.

Uskoro se javiše prvi horozi.

Kad klanja uze da se sprema, Hamzaga se pojavi na vratima. Kao da je samo na to čekao.

— Pa, baš nakastio da ideš? . . .

— Evo, spremam se.

— Ma, zar baš moraš?

Ilhamija se uspravi.

— Hamzaga, zaklinjem te velikim Bogom, ne govori mi više o tome!

Hamzaga šutke izađe. Umalo iza toga vrati se s uzlom u rukama.

— Nek' ti se najde. Daleko je Travnik...

Uze mu torbu i ponese je.

Svitalo je. Kiridžije su samarili konje. Hanske kokoši su gacale po avliji i stresale se. Krupan horoz ponosno se šepurio oko njih.

— Halali, Hamzaga, ako se ne vidimo — zastade Ilhamija kad izađoše iz avlije.

Hamzaga se tresao. Zagrcnu se pa uhvati Ilhamiju za ruku i poče je ljubiti.

— Neka, Hamzaga, neka!

— Ne znaš kako mi je...

— Nemoj, ne treba se žalostit'... Već, nejmam ti šta dat' za uspomenu do ovaj ćabenski tespih. Uzmi i sjeti me se! I za ono šta sam te molio. Živ bio!

Izljubiše se. Hamzaga je glasno plakao. Tek kad Ilhamija odmače, on, tarući suze, doviknu:

— Halali!... I, čuvaj se!

Malo poguren, u dugoj crnoj džubi i s torbom preko ramena, Ilhamija je polahko odmicao. Hamzaga je stajao i gledao za njim. Sve dok ne zamače.

Što je jutro dalje odmicalo, sparina je sve više rasla. Tamni oblaci se počeše navlačiti i po svemu se vidjelo da se sprema nevrijeme.

Oko podne zagrmje. Negdje daleko, iza brda. Tutanj, kao da dopire ispod zemlje, polahko se i teško valjao. Tišina sve pritisnu. Ni list da se makne. I ptice zašutjele.

Ilhamija je bio mašio Zenicu. Prve kapi kiše, krupne i mlake, zatekoše ga pokraj Lašve.

On pruži korak. Dolje, kraj rijeke, stajao je mlin. Tu se jedino mogao skloniti. Selo, gore u brdu, bilo je podaleko.

Mlin je bio napušten. Napola razvaljena vrata zjapila su širom otvorena. Dolje, ispod prorijeđenih podnica, voda je lazala, uvrtala se u svrtke i klokotala. Bilo je polumračno.

On uđe i odhuknu. Skide torbu s ramena, otra pokislo lice i htjede sjesti. U dnu mlina nešto se pomače i zareža.

Osluhnu. Režanje nije prestajalo. Čula se i piska.

Oči mu se privikoše na pomrčinu. Ugleda psa. Ležao je u uglu. Ispod njega se nešto sitno migoljilo i piskalo.

— Kuja sa šćenadima! — šapnu on i raznježi se.

Kuja bijesno zalaja.

— Eh, hudnice huda, đe te je nevolja nan'jela! Gladna si, bezbeli...? Pričekaj, ima nešta za tebe, samo da nađem... — sjeti se Hamzagina uzla i poče roviti po torbi. Odvali komad pečena mesa i pođe prema uglu.

Kuja se pridiže i nakostriješi. Prijeteći zareža.

— Ama, vidi je! Ne boj se, neću ti ništa! Evo, pa jedi! — baci joj meso.

Kuja ga onjuši i zgrabi. Žderala je halapljivo. Kosti su krckale pod zubima.

— Evo još, evo! — priđe joj bliže. Sad ju je jasno vidio. Bila je žuta. Čitavo klupko štenadi gmizalo joj je ispod trbuha. Nije više režala.

On se vrati u drugi ugao. Leđima se nasloni na brvna, a laktovima opre o isturena koljena. Glavu nasloni na ruke i osta nepomičan.

Gromovi su se sustizali, a kiša nemilice lila. Vjetar je mlatio vratima i nanosio kišu pravo u mlin. Kad bi gromovi protutnjali a vjetar na mahove jenjao, čula bi se sitna piska štenadi.

Slike pred Ilhamijinim očima počeše se ređati.

Ukaza mu se Žepče. Lijepo, sve u suncu. Pa Ferhadbegova džamija. Bijela, poput labuda. Ugleda zagasito modre šare na ćabenskoj serdžadi prostrtoj u mihrabu. Osjeti joj mehkoću na dlanovima i čelu. Tako ju je uvijek osjećao kad god bi padao na sedždu. Činilo mu se da čuje onaj dobro poznati šum safova koji se dižu za njim. I topovi su pucali. Bio je Bajram. Ljudi su mu prilazili. Grlili se.

— Inšallah, dugo godina u zdravlju i rahatluku. Zajedno, akobogda!...

Progleda i strese se.

— Ama, zar opet!... — šapnu u strahu. Vrata su pod naletom vjetra silovito mlatila.

— Allahu moj, pomozi mi! Ojačaj me!

Gromovi učestaše. Njihov tutanj, od kojeg je i zemlja podrhtavala, nije gotovo ni prestajao. Činilo se da razdiru i drvo i kamen. Plamene zmije svjetlica sustizale su se, bježeći ispred gromova koji su ih gonili.

— Subhanellezi jusebbihur-radu bi hamdihi velmelaiketu min hifetih (I grmljavina slavi Allaha zahvaljujući Mu, i meleki iz strahopoštovanja . . .) — učio je poluglasno.

Smrači se. Pa zastudje. Nešto u daljini zlokobno zašišta i poče da se primiče. Gromovi pomahnitaše. Po mlinu zabubnja kao da kamenje pršti.

— Led! . . . — šapnu on sa zebnjom.

Gore, u selu, usplahireni domaćini su istrčavali iz kuća, iznosili sofre i sadžake, naopačke ih okretali prema nebu i ezanili. Slijepi melek koji je išao pred tufanom, trebalo je da čuje ezan i skrene s puta, pa da odvrati led od njihovih polja.

Pred mlinom odjednom nasta strka. Čitav buljuk pašalija, mokrih i ustrašenih, skakao je s konja i utrčavao u mlin. Uznemireni konji su njiskali, a ljudi se nadvikivali. Unesoše jednog ranjenog pašaliju. Drugog, koji je bio svezan, uguraše i pribiše uz pod.

Ilhamija je šutke gledao. Kuja je bijesno lajala, stojeći ispred loge u kojoj su se slijepa štenad jedno preko drugog prevrtala.

Tufan je mahnitao. Činilo se da će se mlin svakog časa otkrpiti od obale i otisnuti niz vodu. Pašalije umukle pa ustrašeno gledaju i čekaju. Neki su i okrvavljeni. Svako se o sebi zabavio.

Ilhamiji niko ni mukajet. Samo vezani digao glavu i upro pogled u njega. Pa ga i ne skida.

Ilhamija ga prepoznade. Bio je to ćoravi, hajdučki harambaša s kojim se jučer susreo. I sve mu odjednom postade jasno: to su one iste pašalije koji su noćas nahrupili u Hamzagin han i otišli da gone hajduke. Pa su ih ili pobili ili rastjerali. A ćoravog su živa uhvatili. Sad ga vode. U Travnik, bezbeli. Da dijeli s njim zajedničku sudbinu . . .

Ćoravi je s mukom pokušavao da se pridigne i sjedne. Lice mu je bilo krvavo i podbuhlo. A onim jednim okom, krupnim i izbuljenim, jednako je gledao u Ilhamiju. Pogled mu je, kako se Ilhamiji činilo, bio pun jada i prijekora.

— On morebit misli da sam ga ja . . . — sjeti se i zadrhta.

Nevrijeme poče da jenjava. Led presta, a i vjetar utihnu. Oblaci naglo prepukoše i ukaza se vedrina. Razgali se. Sunce zasja. Sve zamirisa svježinom.

Pašalije živnuše. Ustumaraše se.

— Momci, šta je s konjima! Vid'te šta je s konjima! Da ne bude pjehe . . .! — zavika jedan.

— Eno hin pod drvetom, Murataga, ne brini!

— Hajte, šta čekate, skup'te hi! Da se ide! Vakat je!

Pašalije pokuljaše iz mlina.

— Vode, Murataga, vode-eee! — jauknu ranjeni pašalija, držeći se rukama za trbuh.

— Stander . . ., ne znam u šta ću? Ploska mi je ostala na konju . . .

— Neka, ja ću . . .! — javi se Ilhamija, vadeći čanak iz torbe More u ovome . . .

Led se napolju bijelio. Blistao je na suncu. Bilo ga je za čitav prst.

— Dede, napi se! — ponudi Ilhamija ranjenika, vraćajući se s punim čankom.

Pašalija je požudno pio.

— Polajnak, polajnak, nemoj naglit'!

On ponovno izađe. Kad se vrati, ćoravi ga dočeka pogledom. Nijemo ga je preklinjao.

— Bi l' i ti? . . . Dede, dede . . .

— Jok njemu! Stani! — prodera se Murataga.

Ilhamija ne odmače čanak. Ćoravi je k'o mahnit srkao. Voda mu se cijedila niz bradu.

— Ama, čuješ li šta ti govorim! — ruknu Murataga i izbi mu čanak iz ruku.

Čanak se odvalja i zaklopara. Kuja zareža.

— Ko ti reče da mu daješ? — izdrelji Murataga oči.

— Veli da je žedan . . .

— Nek' crkne! Znaš li ti ko je on?

— Znam . . .

— Ko?

— Insan.

— Insan! Hajduk, a jok insan! Čuješ li: hajduk! I to najgori! Za vješala!

— Ja ga takog ne znam . . .

— Ti ga ne znaš! Već kakog ga ti znaš? Da mu, belćim, nisi pupak rez'o? — posprdno će Murataga.

— Nisam, al' jesam se sret'o s njim.

— Đe si se sret'o?

— Jučer, u šumi. Više Žepča.

— Doček'o te, ha? Pa te orobio!

— Jok vala, nije. Dočekali me drugi, pa me odveli prid njega. Bili mi uzeli kesu, pa mi je on vratio. Nudio me da jedem.

Murataga je začuđeno gledao. Pa se nasmija.

— Haman si ti malo . . .? — i zavrtje prstima iznad glave.

— Morebit, al' kazujem kako no je . . . I para mi je dav'o. Kad je vidio da nejmam više već nekol'ko groša, dav'o mi je stotinu. Nek' ti se najde, veli . . .

Muratagi prekipje.

— To ti njega, haman, braniš, ha? — unese se Ilhamiji u oči.

— Allah mi je svjedok da je 'vako bilo.

— Ma, stander! Ko si ti? Okle si?

— Derviš. Iz Žepča.

— Đe ti je teskera? Daj teskeru!

— Teskere nejmam, al' imam kadijino pismo.

— Daj! Đe ti je?

Ilhamija izvadi pismo. Nosio ga je za pojasom.

Murataga uze pismo, razmota ga i poče razgledati.

— Ovo je turski . . . Znaš li šta je u njemu.

— Znam.

— Kazuj, da čujem.

Ilhamija se iskašlja.

— Stoji, da se Abdulvehhab bin Abdulvehhab Žepčevi, zvani Ilhamija, imam i hatib Ferhadbegove džamije u Žepču — a ja sam taj — upućuje u Travnik, po zapovjedi carskog valije Dželaluddin Ali-paše . . .

— Baš tako kaže?

— Tako.

— Pa, što ideš pjehe? Đe ti je konj? I, što si sâm?

— Sâm? . . . Ja nisam nikad sâm. Allah je iznad mene. A u meni su dvoj'ca. Pa se usput razgovaramo. A onda ibadet činim. Tad sam najsmireniji . . . A pjehe najvolim, jer neću da patim hajvana . . .

— Na svašta sam udar'o, al' na take k'o ti . . .! — odmahnu Murataga objema rukama. — A ne znaš što te vezir zove . . .? Ne bi' rek'o da si učen pa da je poradi toga?

— Pravo kažeš, i nisam. Garib sam, k'o i mlogi . . .

— Murataga, evo konja! Svi su na broju! — viknu s vrata jedan pašalija.

— Hajte, smjestite i ovu dvoj'cu, pa da se ide . . . — A onda se okrenu Ilhamiji: — A ti se prođi merhameta, jer ti 'vaki k'o što je ovaj mogu dohakati! To ti ja kažem!

Ilhamija se sjetno osmjehnu.

— Ko nejma merhameta spram drugih, neka ga ne išće ni za sebe! Gledam, maločas, kad je sijevalo i grmjelo. Svi se ustravili. Ja kako li će bit', brate moj, kad sunce potamni i planine jedna prima drugoj krenu; kad vode provru i kad se

mrtvi dignu iz kabura i prožive; kad se džennet i džehennem otvore! Kako ćemo onda iskat' merhameta, kad ga spram drugih nismo imali!

Murataga htjede nešto reći, a onda odmahnu rukom i šutke pođe.

Dok su ćoravog izvlačili za noge, Murataga zastade kraj vrata.

— Čekaj, pones'te ga — reče pašalijama.

Ćoravi se pogledom oprosti od Ilhamije.

On osta sâm. Stajao je neko vrijeme oborene glave, nepomičan i ožalošćen, sve dok se topot konja posve ne izgubi. Onda se prenu. Uze torbu, povadi sve Hamzagine stvari i poče ih redati ispred kuje.

— Evo ti mesa, i pogače, i pite, i . . . svašta! Ovo je tvoja nafaka! Tebi je preče već meni!

Kuja je cvilila i mahala repom. Slijepa štenad su se ispod nje prevrtala i piskala.

— E, moj Hamzaga, jesi se osevabio, da samo znaš! — šapnu on razdragano pa izađe iz mlina i sađe do vode da uzme abdest.

Nije imao gdje klanjati. Napolju je bilo mokro a u mlinu nečisto, pa odluči da negdje usput klanja podne. Prije nego što pođe još jednom se okrenu prema ćošetu iz kojeg je piska slijepe štenadi neprestano dopirala.

— Hej, mahlukatu Božji, kol'ko će vas u životu ostat'? . . . Đe li ćete se razmiljeti i doklen ćete stići?

Pomisao na ćoravog još ga više ožalosti.

— Svi smo jadni i čemerni! Nek' nam je Milosnik na pomoći!

Uspe se uza stranu i izađe na cestu.

Cesta je bila puna lokvi i blata. Još neistopljen led hrskao je pod nogama. Htio ne htio, morao je preko mokrine. A firale su mu bile gotovo progledale.

Ne zna se u šta je bilo žalosnije pogledati. Gotovo dozrele šljive, modre i jedre, ležale su pod mokrim stablima s kojih su visjele polomljene grane, a na ojačalim kukuruzima listovi su bili očerupani a strukovi polomljeni. Slično je bilo i s ostalom ljetinom i voćem. Samo je nebo bilo čisto i umiveno, s blistavom dugom propetom od brda od brda. Cvrkut ptica, glasniji i veseliji no obično, dopirao je sa svakog grma i drveta.

— Ja čudna jazuka, ja čudna jazuka! — šaptao je Ilhamija, razgledajući pustoš oko sebe. — Tcc-ccc!

Uskoro nabasa na ciganske čerge. Bili su se ulogorili na meraji, uz sami put. Žene su raspuhivale vatru ispred crnih i pokislih čergi, dok su mršavi konji, još uvijek mokri od nevremena, pasli po meraji. Nekoliko muškaraca bilo se okupilo oko teleta, objesena o granu osamljene jabuke-divljake.

Čim djeca ugledaše Ilhamiju, potrčaše mu u susret.

— Daj nam koju akču, Bog ti dao, dedo! Nemoj proć' a da nam ne daš! Bog ti dao! — pružali su ruke i vukli ga za džubu.

On zastade. Podari djeci po akču-dvije, pa se uputi do muškinja.

— Koljete, dobri ljudi?

— Koljemo, jah! Grom ubio tele, pa nam ga dali. Vidi, sva mu je koža spržena! I meso mu je s ove strane haman pečeno. Vidi! Pocrnjelo!

— A, mogu l' vas nešto zamolit', dobri ljudi...? Bio bi vam vel'ki sevab...

— Hajd', da čujemo! Morebit se nagodimo.

Ilhamija se iskašlja.

— Gori, u mlinu, leži kuja. Okotila se, hudnica. Pa, da joj nešto odnesete, to sam vas htio zamolit'. Ne morate danas, more i sutra. Niko joj ništa nejma donijet'. Bojat' se je, krepaće, hudnica. I ona i šćenad. A vi ste ovdi, blizu, mogli bi...

— Ovdi smo mi, efendija, vavik ovdi! Ovaj novi vezir neda nam da se maknemo. Skapaćemo, pobogu! Šta je ovo, šta se ovo radi, ovoga nikad nije bilo! Kotlari su išli kud su šćeli! A sad, čujemo, ne smiju ni age, ni begi, ni niko drugi brez teskere. A nama, kotlarima, ne daju teskeru. Ja sam ceribaša, bio sam poš'o da pitam, da tražim, pa me pašalije umalo nisu ubili. Kidisali na me k'o vuci! Nisam doš'o ni do kadije, a kamoli do vezira!... Ne valja ovo šta se radi! Kakav je ovo vakat i kakav je ovo vezir...?

— Jah — uzdahnu Ilhamija. — Već, ne kazaste mi, hoćete l' me poslušat'?

— Pa, moglo bi, nije da ne bi moglo, samo, znaš kako je: pašče mlogo jede! Pogotovo kuja kad se okoti! — nastavi ceribaša, vadeći iz teleta još uvijek toplu utrobu.

— Daću vam nešta za hediju. Evo... ovih nekol'ko groša. To mi je sve. Da imam više, dao bi', vjeruj se!...

— Pa, dobro je i to. Vidim, duševan si, pa ćemo te poslušat'. A đe reče da je kuja?

— Gori, u mlinu, nije daleko. Nejma ni čejrek sahata. Mlin ne melje, niko u nj ne zalazi, pa, zato...

— A-aa, u mlinu! Znam, znam, kako ne bi' znao. Poslaćemo djecu da joj nešto odnesu. Biće kostiju i... naći će se nešta, ne brini! A ako baš bude dobra kuja, morebit ćemo je uzet'. Jer, znaš kako je, nama to treba...

Ilhamija se rascva.

— Eh, živi bili, Bog vam dragi dao! Al' ćete se osevabit'! Ko kad je nejma ko obić'. A i ona je Božji stvor...

— Pa, jes', znamo mi to. Samo, vidiš, kako to ide: za svakog drukčija pravda! Ima insana k'o što si ti, koji se i za kuju brinu, a o nama niko ni habera! Ovaj vezir je, kako ću ti kazat, ponajgori od svih! Svijet ga, bogami, kune đe stigne! A kunemo ga i mi! Šta da radimo na ovoj goloj ledini? Kad bi on bio ko što si ti, pa da se brine i o kuji koja se okotila, haj, haj! A on ni isnanima živa mira ne da! Delva je njemu bacila grah, pa kaže da neće dugo! A, Delva zna! Samo, on ne zna!

Oko Ilhamije se bilo sve okupilo. I muško i žensko, i staro i mlado, pa čak i nekoliko pasa koji su išli uz čergu i sad se vrtjeli oko teleta. Jedno od djece bilo je kriomice zavuklo ruku u Ilhamijinu torbu. On to osjeti, pa se okrenu i nasmija:

— Nejma, sinak, ništa nejma... Ne traži...

— Ruško! Dabće dad! — opsova ceribaša ljutito i mlatnu dijete izvađenom džigericom po glavi. Svi udariše u smijeh, a ceribaša će Ilhamiji:

— Ništa ti ne brini! Kuja će svoje dobit'! Pas bio ko slag'o! Već, đe si ti poš'o?

— U Travnik.

— Au-uuu! U Travnik! Hajde, nek ti je sa srećom. Ja, da me tamo na halvu zovu, ne bi'! A veziru bi najvolio poslat' evo ovo — pokaza ceribaša teletu pod rep.

Svi ponovno udariše u smijeh.

— Zovn'o bi te da ostaneš, da malo s nama sjedneš i jedeš, al' ti, bezbeli...

— Fala vam, dobri ljudi...

— Delvo, reci efendiji šta ti je palo u grahu! Šta kaže grah za vezira, ha?

Stara krezava žena, lica zgužvana kô mušemali fenjer, izvadi lulu iz usta i pljunu pa razgazi.

— Neće, dugo, veli — protumači ceribaša. — U zemlju će, kaže, ubrzo. Hoće, akobogda! Pogodiće Delva!

Ilhamija se još jednom zahvali ceribaši.

— Pripaz'te onaj mahlukat, živi bili!

— K'o što nas vidiš! Opet ti kažem: crko ko slag'o! Reko sam ti!

Lahak i vedar, Ilhamija krenu cestom.

Ceribaša poče da čejreči tele. Vatra pod kotlovima se bila razgorjela. Spremala se bogata gozba.

Što je Ilhamija dalje odmicao, tragovi nevremena bili su manje vidljivi. Kao da je led samo u prolazu bio dotakao taj kraj.

Uskoro naiđe na selo. Ugleda nisku drvenu munaru na dnu sela pa se obradova.

Uspe se na sofe i zanijeti podne. Kad doklanja, nekoliko seoske djece bilo se okupilo ispred džamije i radoznalo ga gledalo. Jedno se primače i odiže njegovu potešku dervišku štaku prislonjenu uz sofe.

— Šta je, je l' teška? — nasmija se Ilhamija navlačeći firale.

Postariji seljak, obučen u bijele čadorbezne gaće i košulju, sa crvenom tkanicom oko pojasa i šarenim peškirom oko ćulaha, primače se.

— Selamun alejkum!

— Alejkumus-selam. Merhaba ti!

— Merhaba.

Seljak je jedno vrijeme šutke stajao i gledao u Ilhamiju. Mjerio ga od glave do pete.

— Haman si jabandžija?

— Jah, jesam.

— A, more l' se znat' okle si?

— Iz Žepča.

— Pa, neđe pošo?

— U Travnik.

— U Travnik! ... Lijepo ...

— Jesam li daleko?

— Pa, kako ću ti rijet'..., ako bi pohitio, do akšama bi mog'o u Vitez. A potlje akšama i ne mereš u Travnik. Ne daju ...

— Ne daju?

— Jok, ne daju ... — diže seljak glavu i osta otvorenih usta, ali ništa više ne reče. Samo je i dalje gledao u Ilhamiju.

— Onda ću pohitjet', da mi je makar do Viteza.

— A konja, nejmaš?

— Nejmam.

Ilhamija pomilova djecu i pođe.

— Alahemanet.

— Alahemanet ... — tiho će seljak, pa se okrenu i osta gledajući za njim.

Žurio je. Neka čudna lahkoća bila ga obuzela. Odjednom zastade, pa se sam sebi nasmija:

— Ama, kud sam ovoliko pohitio? ... Ceribaša reče da ne bi u Travnik ni na halvu, a ja ...

Prvi put, otkako je pošao iz Žepča, poče razmišljati o Dželaliji. Ovaj put mirno, bez one pritajene zebnje i nemira koji su ga pri pomisli na Dželaliju dotad obuzimali. Već sutra, ili za koji dan, naći će se s njim oči u oči. Premda nije dvojio šta će mu kazati, pitao se kako će teći taj njihov susret i razgovor. I, kako izgleda Dželalija. Je li onakav kakvog ga je u snu vidio? Naoko blag i skrušen, a onda, odjednom, kô sjaj gole sablje ... Kojih je godina? Je li, možda, hejbet, smrknut, težak u pokretima, promukla glasa i opaka pogleda. Hoće li nasrnuti na njega ili će ga pustiti da mu kaže što mu je nakanio kazati ... Čulo se da je Dželalija vješt i brz na jeziku kô malo ko, pa da čak i pjesme piše, da je hafiz, da se bavi naukom, da voli sve što je lijepo ... Pa, ako je sve tako, kako može raditi ono što radi? Ili, baš mora tako? ...

U tim mislima, a da ni sam ne zna kako, Ilhamija pred sami akšam izbi u Vitez.

Dok je na obali Lašve uzimao abdest, sa džamije u Vitezu zauči ezan. Ilhamija se potra, spusti rukave na anteriji, obu firale i navuče džubu. Uze stvari pa pohitje. Stiže u džamiju u posljednji čas.

Poslije akšama, među prvima izađe iz džamije. Dok je, sjedeći na sofama, obuvao firale i razmišljao gdje će konačiti, neko ga oslovi:

— Šejh efendija, ma, jesi l' to ti?

Fenjer pred džamijom škrto je osvjetljavao. On diže glavu i zatrepta, gledajući u postarijeg omalešna čovjeka koji je stajao pred njim i osmjehivao se. Bio je u džubi i s ahmedijom na glavi. Po tome, i po glasu, Ilhamija poznade da je to džamijski imam za kojim je maločas klanjao.

— Jesam, ja sam ...

— Ti mene, bezbeli, ne poznaješ, al' ja tebe dobro znam! Viđ'o sam te u tekiji u Živčićima, ima trijest i tol'ko godina! Odma' sam te pripozno! Mašallah, nisi se mlogo ni postar'o! A ja sam, biva, Topalhodža, Omer Topalhodža, imam...

— Je l', je l'...

— Ne znaš kol'ko mi je drago što sam te vidio! Ah, moj šejh efendija, moj šejh efendija! — sklapao je Topalhodža ruke na prsima, rohnući od radosti koja mu se ogledala i na licu i u očima.

Ljudi se počeše okupljati oko njih.

— Braćo, ovo vam je šejh Ilhamija! Svi ste čuli za njega! Ako ništa, slušali ste njegove kaside — okrenu se Topalhodža džematlijama, od kojih su većina bili seljaci u bijelim čadorbeznim gaćama i crnim jelecima, a tek poneki obučen po gradski: u čohali čakširama i anteriji.

Ljudi su se propinjali na prste da ga bolje vide. Jedni se uspeše i na sofe.

— Nek' si nam, beli doš'o! Bićeš mi musafir! Već, i ne pitam te, kud si poš'o? — nastavi Topalhodža. — Bezbeli ćeš u Travnik? Muderizu?...

— Jah, u Travnik... — tiho će Ilhamija.

— Neka, neka, lijepo! Pa ćemo, akobogda, do jacije i potlje jacije malo posijelit'. U Travnik, i 'nako, sad ne mereš. Već, jesu l' ti ovo stvari? A đe ti je konj?

Ilhamija dohvati torbu.

— Nejmam konja, pjehe sam...

— Ja okle, pobogu?

— Iz Žepča...

— Ah, pobogu, šejh efendija! Bezbeli si se umorio? A kad si kren'o?

— Prekjuče, prid sabah...

— Ja, je l' tamo, đe si prolazio, bilo leda?

— Bilo je, i vel'ki je zijan bio.

— Elhamdulillah, nas je obišlo! Bilo je vel'ke kiše i puhalo je, al' leda, Bogu fala, nije bilo.

Topalhodža mu uze torbu iz ruku i propusti ga na desnu stranu.

— Nejse, noćas ćeš se odmorit'. Bujrum!

Ljudi krenuše za njima. Usput su se sašaptavali o Ilhamiji, dok je Topalhodža jednako ponavljao: — Ah, ah, ne znaš kol'ko mi je drago! Ko bi se nad'o da ćeš nam izbit'!

Selo je mirisalo dimom, jomužom, zrelim travama i ljetom. S Lašve se čulo kreketanje žaba. Iza otvorenih kućnih vrata

žene su se vrtjele oko crveno osvijetljenih ognjišta. Doprla bi poneka izgovorena riječ, koja bi poput ptice prhnula iz kuće i nestala u sumraku. Ljudi su se usput osipali. Kako bi koji došao do svoje kuće, tako bi i skrenuo.

— Allahemanet...

— Allahemanet, Mešane....

Stigoše do niska, naherena kućerka. Čučao je na brdašcu iznad samog puta.

— Ha-h, evo nas!

Stadoše. Ostalo ih je bilo sedam-osam.

— Braćo, šejh efendija će se malo odmorit', pa ćemo, akobogda, na jaciju. Zovn'o bi vas u kuću, al' znate da je u mene potijesno, a i šejh efendija je umoran.

— A što musafir ne bi meni? Ima se đe i posijelit' i konačit'! Što da se pribija u tebe? — istupi sredovječan, naočit čovjek, koji je i po nošnji odudarao od ostalih. Čitavo je vrijeme išao uz njih dvojicu, ali se nije uplitao u razgovor. Sad, dok je govorio, kao da se otresao na Topalhodžu.

— Eh, moj Sinanbeg, ako je po tome, pribijat' će se insan i u kaburu, al' nekima ni tamo neće bit' tijesno... — dočeka Topalhodža k'o s nokta. A jednako se smjehuljio.

— Neka, neka! Imam-efendija me je prvi zovn'o, pa ću njemu. A tebi fala, kô bratu... — smireno će Ilhamija.

Topalhodža se okrenu:

— Šejh efendija, samo da upalim vidjelo! Ti malo pričekaj. Znaš, uzbrdo je. A mrak...

— Kad se budeš vraćo, meni ćeš! Pravo, meni! Ne znam kud ćeš njemu, kad nejmaš kud! — ljutio se Sinanbeg.

— Kad se budem vraćo... — šapnu Ilhamija kao iza sna.

— Jah, kad se budeš vraćo. Ne znaš kol'ko ćeš ostat' u Travniku?

— Kol'ko ću ostat'?... Ko to zna?...

Sinanbeg ga je odozgo gledao. Bio je mnogo visočiji od Ilhamije.

— Što, da te nije vezir zovn'o?

— Jest, on je...

Sinanbeg se iskašlja, pa se šutke okrenu i pođe. I drugi se počeše razilaziti.

Gore, u kućerku, žmirnu svjetlost. Topalhodža je silazio s upaljenim lučem u ruci.

— Bujrum, šejh efendija! Šta je, šta bi s njima?...

— Odoše, raziđoše se... — osmjehnu se Ilhamija žalovito.

— I bolje je. Da barem s mirom progovorimo.

Kad uđoše u kuću, Topalhodža se poče ispričavati:

— Afedersum, šejh efendija, u mene je malo . . . kako ću ti rijet, sjeromaški, al' znam da ti nisi muhanat . . . Ja sam ti sâm u kući, pa . . .

Ilhamija je tek sad mogao bolje sagledati Topalhodžu. U okraćaloj vehdoj džubi, nurli lica i plavih očiju, kratke žute bradice i s osmijehom koji mu nije ni silazio s lica, sav je zračio nekom djetinjom bezazlenošću. Ali, bio je govordžik! Jednako je nalazio povoda za to.

— De, dina ti, šejh efendija, raspremi se! Sjedi lijepo, kô da si kod svoje kuće. Sad ću ja nama spremit' večeru. Samo, ne znam, šta bi ti najvolio?

— Ja bi' da se napijem vode.

— Sad ću ja, sad! Bilo je i smreke, al', potrošilo se. Nejse, opet ću ja zakiselit'.

Ilhamija je naginjao bardak, a Topalhodža je nabrajao:

— Ima, efendum, mladog sira i jaja, pa mlaćenice, pa pite tikvenice, pa se more zaklat' i pilica, samo ćeš morat' malo pričekat', pa . . .

— Ama, Omer efendija, pobogu! Nisam ja doš'o na zijafet! Iznesi šta je dragi Bog dao! Ubi dvoje-troje jaja i malo mlijeka, pa — elhamdulillah!

— Eh, da sam znao da ćeš izbit', drukčije bi' ja . . .

Dok se Topalhodža bavio oko večere, vrteći se uz ognjište smješteno u prednjem dijelu nepopođene kuće koja je imala još i dva na sokak okrenuta sobička, Ilhamija je umoran kunjao. Pred oči su mu izlazili događaji današnjeg i jučerašnjeg dana. A sutra će, akobogda, u Travnik. Pri pomisli na to, zazebe ga. Ponovno dohvati bardak i napi se. Topalhodža, koji je bio za čas ušutio, nastavi da govori. Uz to je trao suze, jer ga je dim ujedao za oči.

— Ja sam ti, šejh efendija, preklani obudovio. Imam i dvi' šćere, koje su udate. Daleko su odavle. Jedna oko Dervente, a druga još dalje: kod Višegrada. Da mi je lahko, nije, al' reda je saburit'. A sijeda mi je bila, allahrahmetejle, pravi dost! Da je dragi Allah obraduje — uzdahnu Topalhodža.

— Ja, kako ti je ovdi, jesi l' odavna u Vitezu!

— Kako nisam, moj šejh efendija! Ima trijest godina! A, kako ću ti rijet: nije mi ružno! Ljudi kô ljudi. Kô i svugdi. Pazim se da se ni o šta ne ogriješim, kazujem kol'ko znam, učim

djecu, držim džamiju, pa, elhamdulillah! . . . Nek' me dragi Allah uspazi, a ljudi, kako hoće. Svakako je ovo kratka v'jeka. Zato se ni za šta i ne otimam . . .

Ilhamija pređe pogledom po sobi. Dvije izlizane ponjave prostrte po podu, sećijica s jastucima napunjenim slamom, zeleno obojen sanduk i na njemu tanak dušečić, jastuci i jorgan. I nekoliko ćitaba u pendžeru.

— Ne znaš kol'ko mi je magbul što si mi musafir! — nastavi Topalhodža. — Sinanbeg je htio da pređeš njemu, a ti veliš — meni ćeš! Eh, jest mi magbul! Ono jest, u njega bi ti bilo stoput bolje. Hem kuća, hem prostijerka, hem . . . nejma šta nejma! Ko u vezirskom konaku! Nadaleko ga nejma zgodnijeg! Vidim, nije mu pravo, al' Allah džellešanuhu je htio da i mene nečim obraduje! Otkako sam se Sinanbegu neke godine zamjerio, jednako puše na me. Ne mere da mi zaboravi i halali . . .

— Nešta?

— Ama, šejh efendija, mor'o sam! Krov nam se na mektebu bio provalio, a i duvarovi, haman, bili legli. Pa mu ja velim da bi mekteb trebalo iz temelja opravit' il' dić' novi. A ko će, ako nećeš ti — velim mu. A on izdreljio oči na me. — Što baš ja? — veli. — Zato što imaš okle! Nek' ostane neki hajrat i iza tebe — kažem mu. — Ostaće Enes, veli on, pa nek' on diže hajrate. — A Enes mu je, biva, sin. — E, ne mere tako, — opet ću ja, pa mu kazujem kako je neki čojk, zgodan kô i on, isto tako govorio i jednako se sakriv'o za sina. Pa mu onda jedan star al' pametan hodža rekne da sa sinom po mraku krene priko brvna koje je bilo prebačeno priko naka potoka što je tek'o kroz to njihovo selo. Samo, veli mu hodža, nek' sin s fenjerom ide pozadi tebe, a ti hajde prid njim. Hele, tako i bude. I šta bi? Nisu dobro ni zakoračili na brvno, a otac ti s brvna pa — buć u vodu! Obe je noge polomio.

— Hodža, crko, na šta me navrati! — zavika iz potoka.

— Jah, efendum, tako je to — veli mu hodža: — Svak isprid sebe treba da sv'jetli i svoj fenjer nosi. Brvno ti je što i Sirat ćuprija, a fenjer su tvoja dobra djela. Ne budeš li hin im'o, zna ti se: ode u džehennem! Džaba ti je ako onaj što iza tebe ide, nosi svoj fenjer i svoje vidjelo, pa makar ti i evlad bio. Od toga ti slaba fajda! . . . I eto, otada, Sinanbeg me očima ne mere. Čuo si ga . . .

— Jahhh, tako je, moj Omer efendija, baš tako! Svak' za se! Svak sa svojim fenjerom!

— I ja velim! ... Eh, evo čimbur, a evo i mlaćenica! A evo i kukuruza! Da sam barem znao pa da nam ispečem pogaču! Al' kad nejma domaćice u kući, tako ti je ...

— Neka, neka, elhamdulillah i na kukuruzi! Ne valja bit' asija!

— Ono jest, šejh efendija. A da ti pravo kažem, htio sam se ja ponovo oženit, jer nije lahko bit sâm, a i 'nako ... Al', još je teže dobru ženu nać'! Neđe, uz Ramazan, bio ja na sijelu kod muderis-efendije u Travniku. Biva, odem mu ponekad, zijaret ga učinim, jer, malo je nakih ljudi. A i on mene, vala, pazi. Drag sam mu nešto, pa eto ... Nejse, puna odaja ljudi. Hodža i begova ponajviše. Progovori neko o ženidbi, a ja velim da bi se i ja ženio. Kako ja to rekoh, kad 'vamo jedan, puče na me! Zar te nije stid tako star, i zar ti je do toga, i 'vako, i 'nako, osu na me, ko da sam, bogami, po Travniku popalio. Ma stander ti! — velim ja. Da je žena kô buha, pa da se neviđeno more uvuć' pod jorgan, pit'o bi te ja! Šta mi se tu praviš šeho i evlija!

Kako ja to rekoh, sva odaja prsnu, a moj ti muderis efendija sag'o glavu, a vidim i on se smjehulji. Potlje me bi stid što to rekoh prid njim ...

Ilhamija i sam oborio glavu, pa smije li se, smije. Lahkoća i iskrenost koji su izbijali iz Topalhodže, razgaljivali su ga, mada mu je čemer bio u srcu.

— Blago tebi, moj Omer efendija! — odmahnu rukom i ponovno se osmjehnu.

— 'Vako ti je, šejh efendija! Ja kako mislim, tako i kazujem. Pa se počesto i opržim. Kô i sa Sinanbegom ...

Do jacije su proveli u razgovoru. Ilhamija je najviše šutio i slušao, a Topalhodža je govorio. Skakao je s predmeta na predmet, ali je tako slikovito i sočno pripovijedao, da ga je bilo milina slušati. Ilhamija je za čas na sve zaboravio, toliko ga je Topalhodža svojim pripovijedanjem bio zanio. Osjećao je kako mu se i duša i tijelo odmaraju.

Dok je razlijevao kahvu, Topalhodža je negodovao: — Haman je ačik! Kô kad nejmam šiša, već dam u komšiluk da ispərže, pa nikad ne uhasule kako treba ... Već, šejh efendija, ti, haman, i ne pušiš?

— Jok, ne pušim.

— I ja sam se prolazio, al' nikako da se prođem. Znam da je mekruh, pa opet ... Kamo sreće da mi je to jedina mahana!

Neko prolazeći putem ispod kuće, propjeva.

— Ode u ašikluk, blago si ga njemu! — šapnu Topalhodža više za sebe, pa izduži vrat i proviri kroz pendžer da vidi ko je. — Salkan, ja ko će drugi! — uzdahnu sjetno.

Ilhamija se iskašlja da bi zatomio smijeh, a Topalhodža nastavi:

— Ponekad me pitaju kako mogu bit' uv'jek horan i znam li šta je to huja, jer me, vele, nikad ljuta nisu vidjeli. To me je jednom i muderis efendija pit'o. A ja onda velim: — Muderis-efendija, ništa lahče već plitku vodu zamutit' i budalasta insana ražljutit'! Zato se i ne dam! — Muderis efendija se na to zavalio od sm'jeha. Nešto mu se to plaho dopalo ... Pa tako i ovaj moj Sinanbeg. Nejma šta nije radio, ne bi l' me istjer'o na hrastić, pa da se zaboravim i reknem što ne treba i što razumnu insanu ne priliči. A ja se jednako pravim nevješt. Dok i njemu ne dodija, pa diže ruke. Sad me, samo ponekad, kô ono večeras, kô obad ujede.

— Jah, Omer efendija, ne treba se zaboravit'. Insan treba da je u svemu umjeren.

— Bezbeli! Neki opet, ovdi u selima, uzeli šljive kiselit' i rakiju peć'. Udar'o ja i po tome i sa ćursa i na sijelima, kad, vamo jedan, pametnjaković, veli mi na sijelu: — Dobro, hodža, kad se šljive mogu jest', što se i rakija ne bi mogla peć'? I ona je od šljiva! ... A, znaš šta sam mu ja na to? ...

Ilhamija digao glavu pa čeka.

— Pitam ja njega ima l' on kravu. — Imam dvije, — veli on. — Lijepo, — velim ja. — A šta radiš s mlijekom? — opet ću ja. — Nešto sirim, a nešto izmetem, — opet će on. — A piješ li mlijeko? — pitam ja. — Bezbeli da pijem, — kaže on. — A jesi l' ikad kravlju balegu jeo? — opet ću ja. On izvali oči, a sva se odaja ušutjela pa čeka šta će bit'. — Kaži, — opet ću ja, — jesi l' ikad kravlju balegu jeo? — Ma, hodža, nemoj ti mene! — nahorozi se on. — Pitam te, dobar si čojk, kaži mi jesi l' ikad kravlju balegu jeo? — zaintačio ja. — Jer, ako ćemo tako kô što ti pametuješ, i balega je od krave isto kô i mlijeko, isto kô što je i rakija od šljiva. Zar nije?

Ljudi da se poduše od smijeha, a on se okljunio pa gleda prida se. Godinu-dvije nije kiselio šljive, al', kako čujem, opet je poč'o. Moraću ga ponovo nekako urazumit'.

Pripovijedao tako Topalhodža sve do pred jaciju, a onda se digoše, uzeše abdest i krenuše u džamiju. Usput su im se i drugi pridruživali. Išlo se šutke: njih dvojica naprijed, a ostali za njima. Mjesec izašao, pa vidno kao da je dan.

— Šejh efendija, hoš li ti u mihrab? — upita Topalhodža potiho, kad izbiše pred džamiju.

— Drage volje, fala ti . . .

Džematlije, navikli na Topalhodžu, ovaj put utihli, pa niti ko kahne niti zijevne. A kad Ilhamija poče učiti, činilo se da niko i ne diše. Glas mu, kô da iz biljurne čaše dopire. Čini se, dušu ti miluje.

— Ih, šejh efendija, da nam hoćeš uz Ramazan izbit', pa da nam vaziš i klanjaš! — opkoliše ga poslije jacije.

— Vala, kad bi htio! Ne bi, dina mi, ništa žalili! . . . — govorili su drugi.

— Slušajte vi svog Omer-efendiju, ne treba vam bolji! — branio se Ilhamija.

— Ma, ono jest, al' opet . . .

Topalhodža među posljednjim izađe iz džamije. Zajedno s njim izađe i Sinanbeg, koji mu je nešto potiho govorio, jednako prijeteći kažiprstom.

— Hoćemo l', šejh efendija . . . — priđe Topalhodža Ilhamiji, oko kojeg su se ljudi jednako okupljali.

— Moremo . . .

Začudo, Topalhodža je čitavim putem šutio. Ako bi ponešto i progovorio, vidjelo se da je to na silu, bez one njegove uobičajene lahkoće i vedrine. Ilhamija to osjeti pa ga upita:

— Šta je, Omer efendija? Nešto si mi se ušutio. Da ti nije šta? . . .

On uzdahnu, pa gotovo plačno prošapta:

— Kazaću ti, šejh efendija . . . Kad dođemo kući . . .

Sjena tuge pomilova Ilhamiju. Osjeti da je to zbog njega. Kad stigoše kući, Ilhamija se šutke raspremi. Skide džubu i sjede.

— Eh, Omer-efendija, da čujem, šta je?

On stao kraj vrata, oborio oči i, čini se, plače.

— Omer-efendija, pobogu, nismo zar djeca! Šta je, da čujem!

Topalhodža se zagrcnu, priđe Ilhamiji pa mu obgrli koljena i poče jecati.

— Ama, Omer-efendija! . . .

Jedva mu otkrpi ruke i poče ga smirivati. A ruke mu staračke, koža na njima zgužvana, puna žućkastih pjega.

— Hajde, smiri se, pa mi kaži šta ti je. Ustani i sjedi!

On se diže i sjede. Još je neko vrijeme šmrkao, dok isprekidano ne prošapta:

— Sinanbeg reče da, . . . da te vezir . . . zove . . .

— Pa onda?

— Sinanbeg kaže: — Halali se s njim . . . — To, biva, s tobom . . . Da Bog da mu! . . . A onda sam se sjetio šta mi je muderis-efendija skoro o tebi kaziv'o . . .

— Šta ti je kaziv'o?

— Kaziv'o da je ozuhurila nekakva tvoja pjesma. Zorli, kaže on. To mi je rek'o 'nako usput, pa ga o tome nisam više ni pit'o. Mislim se: pjesma k'o pjesma. O ahlaku, o dinu, bezbeli . . . Pa sad, kad mi Sinanbeg reče, ja to sveza jedno s drugim. Morebit da tako i nije, al' me šubha i strah uфati . . . Sinanbeg me je najviše prip'o. Ko kad je zlogovor, da mu Bog da šta je za njega . . .

— Pjesma, veliš.

— Tako reče muderis-efendija.

— Eh, moj Omer-efendija!

— Biva, nije! — živnu Topalhodža.

— Jest, baš jest! Kamo sreće da je stigla do Stambola, a ne samo do Travnika! Aferim joj bilo!

Topalhodža se digao na noge, pa zgranuto gleda u Ilhamiju. A Ilhamija ni nalik na sebe. Sav kao da je u vatri. Čini se — plamti.

— Ja šta će bit', pobogu, šejh efendija?

— Nek' bude što bit' mora! Allahu u amanet . . . — smireno će Ilhamija. Bio je opet onaj prijašnji: sabran, ali sjetan.

— A po čem je, šejh efendija, ta pjesma zorli?

— Svaka je istina, u nevakat kazana, zorli . . . Svi je vide, svi znaju, al' — šute. Pa kad neko prokine i kaže, pripadnu se i zaviču: zorli! A neko mora kazat'! Vidiš li ti šta se radi, moj Omer-efendija? Nije to od jučer! Nejma šta nas ne tare i ne trijebi: džehalet, ratovi, nasilje, rušvet, štagod hoćeš! Pa sad Dželalija doš'o da to smiruje i liječi. Čime? Krvlju i zulumom. Da imam stotinu glava, ne bi hi žalio!

Neko su vrijeme obojica šutjeli, dok se Topalhodža ne javi. Govorio je mehko i utješljivo:

— Ko zna, morebit i nije tako k'o što se čini. More se to, s Božjom pomoći, i razmitit' . . .

— Neka, Omer-efendija! Ja sam poresidio. I kren'o u Travnik. Ako me smrtno šerbe čeka, evo me! A tebe, Omer-efendija, molim, ne govori mi više o tome! Kazuj mi nešto veselo, nešto 'nako, ko što si mi kaziv'o prije jacije.

— Kad bi' mog'o . . .

— Onda te molim, ostavi me sama. Htio bi' da učim. Rano ću krenut'. Inšallah, prije sabaha.

Topalhodža izađe na prstima. Zastade na vratima i htjede nešto reći, ali kao da se predomisli i šutke pritvori vrata.

Čitavu bogovetnu noć Ilhamija je proveo na koljenima. Učio je Kur'an. Polušapatom. Opet ga je obuzimao onaj uznositi osjećaj kad mu se duh krilio iznad svega ovozemaljskog. Duša mu se otvarala, zamirući od zanosa koji ga prožimao.

U neko doba noći nešto u kući lupnu. Topalhodža, koji se bio digao, zapretao je pogaču. Zora se mliječila. Ilhamija prestade s učenjem, ustade i zanijeti sabah. Kad klanja, spremi se i pojavi na vratima.

— Sabah hajrollah, Omer-efendija!

Topalhodža se strese.

— Ah, ti si! Allahrazola, šejh efendija!... Jesi l' mogo zaspat?... Pogača je, evo, pečena, a sad će i kahva!

— Fala ti, al' ja sam zapostio.

— Pobogu, pa nisi ništa jeo!

— Kako nisam, zar nisam iftario?... Već ja bi, s Božjom pomoći, kren'o.

— Ama, kako ćeš, pa nisi ništa... Da ti makar nešto spremim pa ponesi! Ah, pobogu...!

— Nemoj, Omer-efendija, ne treba! Do iftara će se, belćim, nešto nać'. Osim ako...

Ne doreče. Bio se opet vratio zemlji. Dan koji se rađao, nosio je sa sobom svoje tegobe i brige. Ilhamija je opet bio dunjalučki.

— Ama, treb'o si me kucnut', pa da ti nešto za ručak spremim! Kud ćeš tako, pobogu!... Ah, brate, brate, kamo puste sreće da je sve ovo san, da nije... — plačno je nabrajao Topalhodža. Bio je u dugim gaćama i bez ahmedije, dok mu je porijetka brada od uzbuđenja podrhtavala. Činilo se da će svakog časa briznuti u plač.

— Neka, ne žalosti se, Omer-efendija. Već, htio bi' te nešto upitat'.

— ???

— Đe ti je džuba?

— Džuba?

— Jah, džuba. Donesi je!

Topalhodža je začuđen stajao.

— Hajde, donesi mi svoju džubu!

On uđe u sobu i vrati se s džubom. Ilhamija mu je uze.

— Omer-efendija, moja je i bolja i novija od tvoje. Uzmi je, jer si imam i tebi je preča već meni. Ako ti bude duga, pokrati je. A meni i ova more dat' ruku.

Govoreći to, Ilhamija navuče džubu. Bila mu je pokratka, jedva do koljena. A i rukavi su bili kratki, dopirali su ispod lakata. Bila je uz to i izušivana. Hastar je ponegdje provirivao.

— Ti eno uzmi moju. U sobi je, na sanduku...

— Šejh-efendija... — šapnu Topalhodža tronuto.

— Ako nećeš da mi ovoga dana izađeš iz hatera, poslušaj me! Bila je na imamu, pa nek ostane na imamu! Mjesto joj je u mihrabu. Allah mi je svjedok da sam je čista srca i s čistim nijetom nosio, pa je nosi i ti!... A sad, hodi da se halalimo. I to, brez plača!

Ilhamija zagrli Topalhodžu. Čvrsto ga je držao, pa ga onda naglo pusti i bržebolje, ne dižući očiju, obu firale i dohvati torbu.

— Allahemanet i halali...

— Ama, zar baš... Pa uzmi... makar... — mucao je Topalhodža idući za njim.

— Neka, fala ti, nek stoji... — odgovarao je Ilhamija ne osvrćući se.

Kad sađe na put, okrenu se. Topalhodža je stajao s rukom na ustima i gledao za njim. Diže ruku i nešto doviknu, ali Ilhamija ne razabra šta reče. Onako, u sabahzorskoj sumaglici, pričinjao mu se gotovo nestvaran.

Kad odmače od Viteza Ilhamija zastade i opet se osvrnu. Između zelenih krošanja drveća provirivali su krovovi kuća a među njima, poput kvočke među pilićima, dizala se džamija sa svojom tubastom drvenom munarom. Stajala je tu kao da osmatra i osluškuje šta se zbiva u Vitezu i ko mu s koje strane dolazi u pohode.

Pred oči mu opet izađe Topalhodža i neka blaga toplina prostruja mu kroz damare. Susreo se s njim prvi, a biće i posljednji put, ali mu je od prvog viđenja ušao u srce i tu se ugnijezdio kao da ga je oduvijek poznavao. Ilhamija obori pogled i osmjehnu se. Tijesna Topalhodžina džuba koja ga je stezala nije bila ni na šta nalik. Šta li će Dželalija pomisliti kad mu se on takav pomoli? Ma, zar je to taj Ilhamija? — upitaće se, bezbeli.

Sunce je u dugim purpurnim strijelama izranjalo iza brda. Lašva, dotad tamna i tiha poput zmije, odjedanput bljesnu. Ilhamija zastade. Rijeka bi ga oduvijek ispunjavala osjećajem stalne prolaznosti i stalna trajanja. Uvijek ista, a uvijek druga i obnavljana. Kao i ljudi, i drveće, i ptice. Kao i sve što živi i mrije. U toj jutarnjoj čistoći i tišini osjeti se lahak i smiren, da mu se činilo — poletjeće. Nekoliko preplašenih čavki, zavučenih u

vrbak kraj rijeke, tromo prhnu i čakćući odletje. Ilhamija ih isprati pogledom dok se posve ne izgubiše.

Putem nije gotovo nikog susretao. Tek negdje pred Docem naiđe na dvojicu-trojicu pješaka i konjanika s kojima se u mimohodu pozdravi. Susrete i postarijeg seljaka koji se bio zaputio u mlin, pa mu pomože da ukraj puta pretovari konja jer mu se tovar bio posve iskrenuo i samo što nije spuzao zajedno sa samarom.

— Eh, Bog ti dao, Bog ti dragi dao! — zahvaljivao se seljak obilazeći oko konja da vidi je li sve kako treba. — A ti, u Travnik, bezbeli?

— Jah, u Travnik . . .

— Hajde, s hajrom! A, vala, ako ne moraš . . .

Ne doreče šta je htio reći već nekako žalovito odmjeri kratku i otrcanu Topalhodžinu džubu na Ilhamiji i dotrajale firale na njegovim nogama.

— Bi rek'o da si hodža, al' opet . . . — zaustavi pogled na Ilhamijinu derviškom kauku.

— Putnik sam, putnik.

— Jah, što kažeš, svi smo putnici, svi nekuda idemo . . . — zamišljeno će seljak. — Jedni tamo, drugi 'vamo . . .

— Jedni tamo, drugi 'vamo . . . — ponovi Ilhamija i osmjehnu se, pa se pozdravi sa seljakom i krenu.

Bio je nakanio da se zaustavi u Docu i zijaret učini šejh-Ibrahim-dedetovo turbe koji je tu počivao još od Fetha, a onda i Mejlijin mezar. I baš kad htjede da svrne do Lašve da bi promijenio abdest, zastade. Iza okuke na cesti, u oblaku prašine, ukaza se grupa konjanika koji su mu se u trku približavali. Ilhamija se pribi ukraj puta da se skloni, ali se oni zaustaviše baš pred njim i stjeraše ga u sami jarak. Bili su probrani, do zuba naoružani, zagrnuti u crvene binjiše i s bijelim turbanima na glavi. Konji su im bili razigrani, utili, krupnih i vatrenih očiju, pa su i oni i jahači utjerivali strah u ljude. Bio je to odred joklamadžija, ljudi iz Dželalijine oružane pratnje, koji su bili zaduženi da nadziru puteve i klance kako niko, bez putne isprave providene vezirovim muhurom, ne bi mogao po svojoj volji vršljati zemljom.

Najočitiji među njima, i po nošnji i po pusatu, upre prst u Ilhamiju, dok mu se konj jednako propinjao grizući džem i razbacujući pjenu oko sebe.

— Teskeru!

Ilhamija izvadi kadijino pismo s kojim se bio zaputio u Travnik.

Joklamadžija uze da čita pismo.

— Šalju te veziru?

— Jah, šalju.

— Sama?

— Sama.

— Radi čega?

On sleže ramenima. — Bezbeli će mi se kazati . . .

Joklamadžija ga je u nedoumici gledao. Glava njegova konja gotovo je doticala Ilhamijinu glavu, jer ga je bio posve stjerao u jarak. Osjećao je vreo konjski dah na obrazu.

— Šta ti je u torbi?

— Čamašir.

— Da vidim.

On skide torbu od kostrijeti pa izvadi čiste gaće i košulju. Pa onda kašiku, mahramu i još nešto zamotano u bošču.

— A to? Šta ti je to?

Ilhamija šutke razmota bošču.

— Šta je to?

— Ćefini . . . — šapnu on tiho.

— Ćefini? — lecnu se joklamadžija.

— Jah, ćefini.

Riječ pade kao ugljevlje u vodu. Pa kao da cvrknu. Svi se zbiše oko njih.

Dolje, u zakržljaloj travi na rubu jarka, u razmotanoj bošči, bijelili su se bezni ćefini, Ilhamijina popudbina s kojom je krenuo u Travnik.

Joklamadžije istegli vratove, gledajući čas u ćefine čas u Ilhamiju. Samo konji ponekad zahržu i nestrpljivo udare kopitom o zemlju.

— Šta će ti ćefini? . . . Nadaš li se, morebit, smrti?

— A, ko joj se ne nada i ko je ne čeka? — mirno će Ilhamija. — Neki to zaborave, al' sjetiće se kad bude trebalo. Samo, bojat' se je da ne bude dockan . . .

Joklamadžija se iskašlja i pritegnu pusat.

— A, šta si ti, ko si?

— Derviš.

— Derviš. I, veliš, da ne znaš što te šalju i zovu u Travnik?

— Onaj ko me zove najbolje će znat'.

Odozdo, od Viteza, pomoli se u taj čas druga grupa konjanika. Jahali su korakom, šutke. Nešto sumorno kao da je lebdjelo nad njima. Bio je to jedan od mnogih bosanskih ajana koji su u to vrijeme pozivani u Travnik. Dolazio je s pratnjom, koja nije bila nimalo veselija od njega.

Joklamadžije se uskomešaše.

— Mehmedaga, eto nekih!

Mehmedaga pogleda u pravcu odakle su konjanici dolazili, pa prije nego što krenu pripriјeti Ilhamiji:

— A ti, pravo u Travnik! Da nisi niđe skret'o, čuješ li!

— Tamo sam i poš'o...

— I da se odmah javiš u Konak!

Ilhamija potvrdi glavom i poče sabirati stvari pa ih trpati u torbu. Joklamadžije okrenuše konje i pođoše u susret došljacima.

Šutke su prilazili jedni drugima. Joklamadžije koji su bili brojniji, opkoliše došljake. Čulo se kako dvojica među sobom nešto razgovaraju, ali se nije moglo razabrati šta govore. Ubrzo se razdvojiše, pa joklamadžije poput vihora odjuriše prema Vitezu a došljaci, u pratnji jednog joklamadžije, krenuše prema Travniku. Kad naiđoše pokraj Ilhamije koji je i dalje stajao u jarku, prođoše šutke, poput dženaze. Ajan, koji je prvi jahao, bio je sredovječan, bogato opremljen čovjek, koji u prolazu baci kratak i odsutan pogled na Ilhamiju. Oči su mu bile pune očaja i tuge, kao u onih koji su se već unaprijed pomirili sa svojom zlom sudbinom. Postariji čovjek koji mu je jahao s lijeve strane, nešto mu je tiho i povjerljivo govorio jednako prinoseći ruku srcu baš kao da se zaklinje, ali ga on nije ni slušao. Samo bi ponekad sklopio oči pa polahko digao i spustio glavu i prešao dlanom preko lica kao da se budi.

Ilhamiju zazebe oko srca. Taj kratki susret s joklamadžijama, pa onda s ajanom i njegovom pratnjom, ponovno ga vratiše stvarnosti. Nije to bio susret i razgovor s hujivim ali čestitim Hamzagom u vrandučkom hanu, niti s dobrim i bezazlenim Topalhodžom, pa čak ni s hajducima i njihovim harambašom koji su uza sve imali u sebi ljudstva i samilosti. Ne, to je ovaj put bilo nešto posve drukčije. Bio je to susret s vlašću, hladnom i bešćutnom poput oštrice sablje, kojoj je svejedno u koga će i gdje zasjeći. Ilhamija se uzbudi i zadrhta, pa sklopi oči i muklo jeknu: — Bože, ne ostavi me, ne daj da oni budu jači od mene!

Onda sađe s puta i spusti se do Lašve pa poče uzimati abdest. Dok je vadio mahramu i trao se, šarena ptičica, nasađena na tanke visoke nožice, spusti se na kamen usred vode i sitno zacvrkuta. Dugi šareni repić jednako joj je podrhtavao, pa se činilo da se cuca na kamenu. U to doletje ista takva ptičica, pa zajedno zacvrkutaše i odletješe.

— Allahu dragi, al' mi je lijepo! — raznježi se Ilhamija, s tugom pomišljajući da li će još ikad više stajati na obali rijeke

i slušati šum vode i gledati sjaj sunca, ili plandovati u miru starih vrba nadnijetih nad rijeku, dok im se podlokano korijenje ogleda u vodi.

Čučnu pod vrbu da predahne, jer se odjutros bio umorio. Dolje, u tišaku pod vrbom, ugleda svoju sliku. Učini se sam sebi nekako dalek i tuđ, pa poče razmišljati.

— Eto, ovako će negdje ostati moje tijelo. Ko zna gdje?... Duša će se osloboditi i odvojiti od njega, kô od haljinke u kojoj je bila. Pa će onda nestati svih tjeskoba i briga koje me more. Hoću li onda biti smiren i hoću li naći ono u šta sam tvrdo vjerovao i šta sam za života uporno tražio? Bože, smiluj mi se i ispuni moje nade, oprosti mi grijehe i pokri sve moje sramote!...

List, otkinut s vrbe, pade u tišak. Vodeno ogledalo zadrhta i nabra se. Slika se izduži, razdvoji i izgubi.

— Tako će biti i sa mnom. Nestaće ovog hudog, dunjalučkog Ilhamije, ovoga što danas hoda, prti svoje dunjalučke tovare, brine se za nafaku i misli se hoće li mu orah u bašči ove godine ponijeti ili neće i šta će mu uradit' nekakav od njega još hudniji Dželalija. Jah, kad bi sav život bio samo u tome i kad ne bi bilo ničeg višeg i uznositijeg od toga, onda, onda...

Ne dovrši misao. Uspavaše ga umor i jednoličan žubor vode. Zaspa onako čučeći, leđima naslonjen na vrbu. U snu mu se od toga učini da je sav stegnut i u nešto umotan, pa ne može da se makne.

— Pa... pa ja sam ovo u mezaru! — pomisli u strahu. — Dželalija me smak'o i evo me sad u mezaru. A ovo što me steže i ne da mi da se maknem i protegnem, ovo, ovo su nasloni iznad mene...

— Hej, Abdulvehhabu bin Havva, čuješ li nas? — začu se glas koji je dolazio odnekle i iz daljine i iz dubine. Kao ispod zemlje.

On osluhnu, ali se ne odazva.

— Hej, Abdulvehhabu bin Havva, odazovi se!

— Ovo su suvaldžije! — pomisli i sav se sledi. Pa se onda prisjeti riječi pouke: »Kad ti dođu dva meleka koji su bliski Allahu džellešanuhu, a koji donose radosnu vijest i koji opominju od strane milostivog Allaha, da te pitaju o tvome Gospodaru, o tvome Pejgamberu, o tvojoj vjeri, o tvome imamu i o tvojoj kibli, nemoj se uplašiti i nemoj biti tužan pred njima, nego im odgovaraj jasno i razgovijetno« ...

Kad ga po treći put zovnuše imenom i imenom njegove majke, on se odazva:

— Ja sam onaj kojeg tražite. Ja sam Abdulvehhab sin Havvin.

— A znadeš li ko smo mi?

— Znam.

— Reci kad znaš!

— Vi ste suvaldžije: Munkir i Nekir.

— A znadeš li poradi čega smo došli?

— Da me ispitate.

— Kazuj, onda! Ko ti je Bog?

— Bog mi je Allah džellešanuhu.

— Ko ti je Pejgamber?

— Pejgamber mi je Muhammed alejhisselam.

— Šta ti je vjera?

— Vjera mi je islam.

Odgovarao je smireno i razgovijetno, dok ne ču riječi koje nije očekivao:

— Kazuj dalje?

— Šta još treba da kazujem?

— Kako si živio i šta si za života radio!

On se uhvatio i ne zna odakle bi počeo.

— Hajde, kazuj!

— Pa, zar se ne zna? ... — promuca zbunjeno.

— Sve se zna, ali hoćemo da od tebe čujemo.

— Ne znam odakle bi počeo ...

— Odonda otkako znaš za sebe.

Do Ilhamijinih ušiju dopre blejanje janjadi. Pa se onda prisjeti djetinjstva i poče:

— Kad sam bio dijete, najvolio sam janjad. Kad bi došo Kurban-bajram, uvijek bi' plak'o za kurbanima. Donosio bi him vode i dav'o slanih mekinja, sve dok hi ne bi odveli. Onda, onda ...

— Preskoči to, pa govori odonda otkako si se zamomčio i zahodžio!

On onda poče da pripovijeda o svom muderisu Karahodži pred kojim je učio, jednako ga hvaleći i Boga moleći da ga džennetom obraduje, pa onda o svom dervišluku i zanosu koji ga pri tom obuzimao i o svom nastojanju da pronikne u stvari koje su ga zanosile a ipak mu ostajale pokrivene ili samo naslućene. A govorio je o tome tako lijepo i tečno, da se i sam čudio odakle mu naviru tako probrane riječi koje ranije niti je spominjao niti znao. Onda nastavi o djeci koju je podučavao i

šta im je sve kazivao, pa bilesi i o tome kako bi ponekog znao ne samo izružiti već i ispucati, ali to je bilo nekad davno, dok je bio mlad. Onda poče o ljudima koje je poznavao i do kabura pratio ili im na smrtnome času šehadet donosio. Sjeti se jednoga svoga vaza kad su ljudi plakali dok im je govorio, pa ga poče u zanosu ponavljati. Zatim naglo pređe na neko mrtvo dijete koje je upalo u vreo kazan sa sirćetom i koje niko nije smio izvaditi dok on nije došao. I sam se začudi odakle mu sad to, pa se zbuni i zašutje.

— Čekaj, Abdulvehhabe sine Havvin! Ti nam kazuješ samo o svojim dobrim stranama, a o onom drugom nam ništa ne kazuješ! Šta je s đunahima?

Ilhamija se usplahiri. Poče premetati po pameti, ali nikako da se sjeti.

— Šta je, zar nema đunaha?

— Ima, ima, kako nejma!

— Kazuj, da i njih čujemo!

On se tada sjeti svoje prve džube koju je skrojio i Vejsilage terzije koji mu je šio, pa nastavi:

— Jedva sam ček'o tu svoju prvu džubu, jer sam istom bio unišo u mihrab. A i čohu sam jedva nabavio. I to i za džubu i za šalvare. Kad tamo, Vejsilaga mi krivo skrojio i sve pokvario. Bio je već i ostario i, haman, i obnevidio. Ni jedno ni drugo nije mi moglo ni navirit'. Nejma šta mu ružna nisam zaželio! I sad me je stid! Poslije sam mu iš'o i molio ga da mi halali. A kad je umro, hatmu sam mu proučio i poklonio. Jednako se mislim: je l' mi se, Bože, halalio ...

Ilhamiji se učini da neko negdje duboko uzdahnu.

— Ima li još šta? Štagod krupnije?

On se uzmučio, ali nikako da se sjeti. Došlo mu da zaplače od muke.

— A to s Dželalijom kako to bi? Ti, Abdulvehhabe, ustao protiv carevine, pa ...

— Progovorio sam protiv nasilja ... Jer, kazano je, ni nad hajvanom a nekamoli insanom, nasilje se ne smije provodit' ...

— A da si znao, Abdulvehhabe, šta te čeka, šta bi onda?

— Znao sam da me nekakav peškeš čeka. A u velikih ljudi su i peškeši golemi ...

Kad to reče, i sam se začudi odakle mu takav odgovor.

— Jesi li se bojao smrti?

— Znao sam da je moj Gospodar izvor milosti. Pouzdavao sam se u Njegovu milost.

— A sad nam reci, Abdulvehhabe, sine Havvin, ko su oni koji su nevino pogubljeni na putu istine?

— Šehiti . . . — šapnu on.

— Gdje je njihovo mjesto?

— U džennetu.

Odjednom zavlada tajac. Ilhamija lijepo osjeti kako ga po licu pomilova nekakav mirisan lahor. Zapljusnu ga svjetlost nura, a žubor Kevsera dopre mu do ušiju kao najljepši zvuci glazbala. Osjeti neodoljivu milinu i lahkoću kakvu nikad u životu osjetio nije. Kabur se rastupi, a on progleda i probudi se.

Jedno je vrijeme nepomično sjedio i zatvorenih očiju nastojao da još koji trenutak uživa u zanosu koji ga bio obuzeo. Riječ »šehit« još uvijek mu je zvonila i u uhu i u srcu i bi mu neodoljivo žao što se probudio i što je to bio samo san.

Ustade da promijeni abdest, pa se sjetan i zamišljen uputi do Ibrahim-dedetova turbeta.

Crvotočno i nahereno Ibrahim-dedetovo turbe i bijeli kameni nišani okolo njega, obrasli u bujnu travu, uz nekoliko janjadi koja su mirno pasla, ponovno povratiše spokojstvo u Ilhamijino srce. On diže ruke i mrtvima prouči Fatihu, pa se uputi do Mejlijina mezara. Povisok uzglavni nišan, s derviškim kaukom pripadnika kaderijskog reda derviša, obilježavali su grob ovog čuvenog Sarajlije, o kojem je on već u mladosti toliko slušao.

»U ćulahu, duge kose i visoka vrata, derviš ugledna roda, nježan, otmjen i učen, pjesnik pun znanja, ljubitelj lijepe knjige i slikar« — kako su Mejliju opisivali savremenici, punio je toplinom Ilhamijino srce. On ga nije zapamtio. Bio je dijete kad je Mejlija umro nadomak Travnika, gdje se bio zaputio da od tadašnjeg vezira Abdullah-paše traži pomoć za opravku svoje tekije u Sarajevu. Koliko je bio odan tekiji i tarikatu najbolje se moglo vidjeti na hakiku sa njegova prstena-pečatnjaka u koji su bile urezane riječi: »Prah tekije — Mehmed Mejlija . . .«

Ilhamija nad mezarom nazva selam, čučnu i poče poluglasno učiti Jasin. Glas mu je milozvučno plovio kroz podnevnu tišinu. Žut leptir je jedno vrijeme oblijetao oko Mejlijina bašluka. Zatim se spusti na bašluk, sklopi krila i smiri se. Pa opet odletje . . .

Kad prouči i pokloni Jasin, još je neko vrijeme šutke čučao kraj mezara. Kao da razgovara s mrtvim Mejlijom. Onda se diže i uputi prema turbetu. Skide firale, oturi vrata koja škripnuše i uđe. Dočekaše ga polumrak, šutnja i hladovina.

Sve do ićindije Ilhamija ostade u turbetu. Najprije prouči Jasin pred dušu Ibrahim-dedetovu, a onda klanja podne i nastavi s učenjem Kur'ana. Učio je na koljenima, spuštene glave i zatvorenih očiju. Osluškivao je vlastiti glas za koji mu se ponekad činilo da i nije njegov. Kad bi otvorio oči ugledao bi nadgrobnu kuburu pokrivenu zelenom čohom i po njoj zlatnom žicom izvezena kur'anska ajeta. Pa bi opet nastavio učiti. A učio je iz dna srca, dok su ga srsi uznositosti sve više podilazili. Bio je već s one strane života i nije osjećao ničega osim spokojstva koje ga posve obuzelo.

Sunčana zraka pade mu na lice i vrati ga zemlji. Oštro sječivo zbilje zabi mu se u srce, a jedna jedina pomisao, ledena i nemilosrdna, uskovitla i razbi njegovo maloprijašnje spokojstvo: Dželalija! Dođe mu da zavrišti, učini mu se da će se ugušiti i htjede da bježi dok se još bježati može, pa se poče boriti i lomiti sa samim sobom.

— Allahu moj, ne ostavljaj me! — molećivo jeknu i s tugom pogleda u Ibrahim-dedetov mezar. — Blago si ga njemu, on je sve svoje obavio, on je šehit! — uzdahnu i pokri lice rukama.

Sudeći po suncu, mogla je biti ićindija. Polahko se pribra pa se diže i zanijeti da klanja. Kad doklanja i predade selam, prouči dovu i svesrdno zamoli Boga da ga ojača, jer se već bio primakao danu i mjestu gdje će se razvezati njegova sudbina. A kakva će ona biti, u to nije nimalo sumnjao. Znao je šta ga čeka, i to još od časa kad je stigao haber iz Travnika. Maglajski kapetan koji ga je pozvao da mu to saopći i sam je bio potresen.

— Šejh-Ilhamija — rekao mu je saosjećajno — zovu te u Travnik. Zove te Dželalija glavom! Ja ti ne mogu pomoći. Nek' ti je Allah na pomoći! Kreni sam, jer neću da te iko goni. Nit' si hajduk, nit' ubojica!

Hudi maglajski kapetan! Da je tada znao da će i on uskoro doći na red i da se nikad više neće vratiti u Maglaj.

— Gospodaru moj! — šaptao je Ilhamija izlazeći iz turbeta. — Ti najbolje znaš zbog čega me zovu i šta me tamo čeka. Ako je zbog onoga što sam kazao, ne daj da me strah uzdrma pa da poreknem ili da se pokajem za ono što sam učinio; ne dopusti da mi se bojazan prikrade u oči niti da se drhtaj osjeti u glasu mome! Pomozi mi da ostanem čvrst i postojan na putu istine i da sklopim oči s Tvojim imenom u srcu! A kad budem polagao račun na Dan konačnog obračuna, budi mi milostiv i oprosti grijehe svom griješnom robu Ilhamiji! Skrušeno Ti se molim, Gospodaru moj!

Sunce se bližilo smiraju. Gorjelo je vrelinom i sjajem dok se Ilhamija primicao Travniku. Bio je i umoran i sjetan. Srce mu je bilo puno tuge. Ne radi onoga što ga je čekalo u Travniku, već zbog osjećaja da se kroz čitav svoj život trudio da bude i ostane čist, da živi i radi pravednički. Pa sad, na kraju životnog puta, Dželalijina sablja! A onda se opet tješio da su to ljudske stvari i ljudski aršini, ali da će konačan sud biti drukčiji.

Pred samim ulazom u Travnik ponovno se zaustavi. Želio je da se osvježi i promijeni abdest. Htio je pod abdestom ući u grad. A kad ugleda vrhove Vlašića i Vilenice i suncem pozlaćene aleme na visoko propetim travničkim džamijama, uzbudi se. Travnik bi ga, kadgod bi ulazio u njega, a to nije bilo često, tri-četiri puta u čitavu njegovu životu, uvijek iznova uzbuđivao. Bjelogrud, gosposan grad, pun bijelih nišana kakvih više nema ni u jednom gradu Bosne; grad okićen džamijama od kojih je svaka drukčija, jer je svaki hair-sahibija želio da joj dade nešto svoje; grad pun hladnih i bistrih voda, zelenila i mudrih ali i opreznih ljudi. Onda ugleda tvrđavu na padinama Vlašića i sjeti se Konaka u Gornjoj čaršiji, pa ga odjednom hladan vjetar zapuhnu i presiječe.

Pri ulazu u grad niko ga ne zaustavi. Nekoliko pašalija koji su stajali i razgovarali pred gradskom kapijom i ne obazriješe se na njega. Prođe mimo njih, u čudu se pitajući gdje su Travničani? Jer, malo je koga uspput susretao. A što je dalje odmicao, sve se više čudio. Travnik, kao da ga je kuga pomorila. On nije znao da su se Travničani, otkako je Dželalija došao, zatvarali u kuće prije akšama. Ko nije morao taj nije ni silazio

u čaršiju. Pa ni iz kuće nije izlazio. Strah je jednako lazao Travnikom. I danju i noću. Kraj Konaka se sa strepnjom prolazilo. Žurno, s očima uprtim u zemlju. Po kućama i dućanima šapatom se prepričavalo koga su nanovo doveli i proveli, za kim je danas ili jučer top pukao i ko li je to od bosanskih ajana ispio svoje smrtno šerbe. Novosti iz tvrđave ipak su dopirale. Ništa se nije moglo sakriti. Glasovi su kao i živa voda: nađu svoj put i probiju se. Dželalijini ljudi, ma koliko bili vjerni i pouzdani, raznosili su novosti. I iz Konaka i iz tvrđave. Teško je bilo odoljeti Travničanima, a rušvetu pogotovo. A ni Dželalija se nije trudio da to ostane sakriveno. Čak je želio da se zna i čuje da će on Bosnu i njezine prvake jednom zauvijek urazumiti i upokoriti. Ako neće milom, hoće silom! Neka se više ne zanose da mogu raditi kako su dosad radili, ne bendajući nikoga. Neka ne misle da je Stambol na kraju dunjaluka pa ih ne može rukom dohvatiti, a da su veziri pasja maskara. E, nećemo tako! To vam kažem ja, Dželaludin Ali-paša! Ljubićete vi meni i noge i ruke! Zamiraćete u strahu i od mog imena!

Pred Sulejmanijom džamijom Ilhamija zastade. Kad je posljednji put bio u Travniku, a otada je mašilo već pet-šest godina, džamija je bila posve oharabila, ali ju je nedavno obnovio Sulejman-paša Skopljak, a uz to je i spolja oslikao, pa je sad kao đulistan stajala. Začudo, i tu se, u srcu Travnika, vidjelo malo ljudi, a i ćefenci na mnogim dućanima ispod džamije bili su već spušteni, iako je do akšama bilo još oho-ho! Da je kao što nije, pomisli Ilhamija s tugom, sad bi se on svratio do travničkog muderiza Abdurahman efendije i, kao što je to nekad bivalo, ostao bi na musafirluku koji dan. Ovako, ni pomisliti nije smio da ga makar zijaret učini. Jer, nije moglo biti a da se to ne bi čulo i do Dželalijinih ušiju doprlo. A da se negdje na drugo mjesto uvraća niti je želio niti mogao. Ni akče a kamoli groša nije imao pa da plati han ili da se negdje u aščinici iftari. Pa sve i da je imao, nije mu bilo do toga. Želio je da se čim prije dokrajči ovaj njegov tegobni put na kojem je i trpio i padao, i dizao se i visoko krilio. Zato okrenu pravo u Konak. Putem je šapatom učio i svojom derviškom štakom ravnomjerno nabadao po sitnoj čaršijskoj kaldrmi.

Kad izbi u Gornju čaršiju, zastade i uzbuđen uzdahnu. Ukaza mu se Konak. Prijeteći je provirivao između drveća. Golem, dvaput duži nego širi, s mnogim prozorima koji su gledali na sve strane.

— Allahu moj, evo me na mjestu gdje mi je suđeno da stignem! Ojačaj me!

Prođe pokraj sahat-kule i zastade pred kapijom Konaka. Dočekaše ga do zuba naoružani stražari.

— Stani! Kuda?

On izvadi kadijino pismo i pruži im ga.

Gledali su i nadnosili se nad pismo. Jedan mu reče da čeka, pa se s pismom uputi u Konak. Sunce je još peklo i Ilhamija se skloni pod obližnju lipu pa skide torbu i čučnu. Gluha tuga ispuni mu i srce i dušu. Ovdje, kraj ljudi, osjeti se posve osamljen. Nestade one njegove unutrašnje punoće. Kao da u njemu sve odjednom opustje i zamrije. Samo su vrapci na lipi bez prestanka cvrkutali.

Prođe dobro pola sahata dok se stražar ne vrati i pozva ga da pođe za njim.

Prostrana avlija Konaka bila je puna šimšira. S desne strane širom otvorenih vrata koja su vodila u unutrašnjost Konaka jedna razgranata ruža raskošno je cvjetala, penjući se uza zid do samih prozora na katu. Lule na šadrvanu, podignutu nasred avlije, mlazom su točile. Pašalije su s vremena na vrijeme prolazile avlijom, ulazeći i izlazeći iz Konaka, dok je nekoliko krupnih golubova, napuhanih guša i raširenih repova, gučući ganjalo krotke i sitne golubice koje su im vješto izmicale.

— Stani tu i čekaj! — tiho će stražar.

Na vratima se uskoro pojavi omalen čovjek u dugu bijelu kaftanu koji mu je sezao do zemlje i s turbanom od zelenkaste svile na glavi. Lice mu je bilo spužvasto, poput izvrnute pečurke, i bez brade i bez brkova. Bio je misirbaba. Jedno je vrijeme šutke gledao u Ilhamiju, a onda se sitno, poput mačke, iskašlja.

— Hajde! — šapnu stražar.

Ilhamija koraknu. Kad mu priđe na četiri-pet koraka, onaj diže ruku. Ilhamija stade.

Bio je to vezirov čaušlar-ćehaja Sulejman efendija, jedan od najutjecajnijih ljudi u Konaku.

— Ti si? — upre prstom u Ilhamiju. Pitao je turski, a glas mu je bio piskav. Sitne pronicljive oči, netremice su gledale u Ilhamiju.

— Abdulvehab Žepčevi.

— Ilhamija?

— Ilhamija.

— Pjesnik?

— Imam sam i hatib Ferhadpašine džamije u Žepču.

— A pjesnik nisi?

— I to sam, pomalo...

— Eh, pomalo! — osmjehnu se čaušlar-ćehaja, pri čemu mu bljesnuše kao snijeg bijeli zubi koji ga odjednom pomladiše.

Nastade kratka šutnja, pri čemu je ćehaja i dalje uporno gledao u Ilhamiju, i to od kauka do firala, baš kao da ga skida pogledom. Onda dade znak stražaru, nešto mu potiho reče pa se okrenu i vrati u Konak. Kadgod bi koraknuo, kaftan bi mu dotaknuo tle. Činilo se da će se zapetljati u nj.

— Hajde! — naredi stražar i okrenu prema kapiji.

Ilhamija namjesti torbu i pođe.

Sunce je krvareći zalazilo. Blaga svježina i mir počeše se spuštati nad Travnik.

— Hajde, pohiti! — požurivao je stražar nakon što mašiše kapiju.

Sokaci su bili gotovo pusti. Poneki rijetki prolaznik ispod oka bi bacio pogled na njih i ubrzao korak.

Kad okrenuše prema Vlašiću Ilhamija znade kuda će. Gore, na brijegu, dizala se tvrđava. Ilhamiji se činilo da u njoj nema ni žive duše, već da se pritajila pa samo na njega čeka. Nijema i gluha za sve njegove tegobe i muke. Munara na tvrđavskoj džamiji oštro se ocrtavala u predvečerju.

U času kad stupiše na presvođeni kameni most iznad oplićalog Hendeka preko kojeg se prilazilo tvrđavi, zauči ezan. Glasovi muzejina s travničkih džamija dizali su se i blago plovili kroz tišinu predvečerja. U to zauči i ezan sa džamije u tvrđavi.

— Allahu ekber, Allahu ekber...

— Ešhedu en la ilahe illellah ve ešhedu enne Muhammeden Resulullah... — prošapta Ilhamija, pa od uzbuđenja suho zaplaka. Sjeti se, ko zna po koji put, Ferhadpašine džamije. Bože, kako se osjećao čist i uznosit kad bi ulazio u mihrab! A kako je to sad sve daleko!

— Stani! — začu se povik. — Ko je?

— Zovni mi dizdaragu, dovodim jednoga! — odgovori stražar iza Ilhamijinih leđa.

— Pričekaj!

Stajali su i čekali. Prvi šišmiši koji su dolijetali sa tvrđave, nečujno su prolijetali iznad njih.

Pojavi se i dizdaraga. Stražar mu priđe i reče nekoliko riječi pa se okrenu Ilhamiji.

— 'Vamo se!

Ilhamija pođe. Sve mu se činilo kao ružan san.

— Hajde, za mnom! — naredi dizdaraga i ne pogledavši ga.

Šutke su išli strmim putevima kroz tvrđavu. Čas ispod otvorena neba, čas opet kroz neke kamene hodnike u koje je škrta svjetlost predvečerja jedva dopirala. Prođoše kroz donji dio tvrđave, pa pokraj kule s džebhanom, sve dok se ne ispeše na najviši dio gdje su se nalazile tamnice.

Dizdaraga zastade, predahnu pa povika: — Čelebija, o Čelebija!

Neko se odnekle odazva.

— Dođide!

Prvo se začu sipljivo kašljanje pa se onda pomoli i Čelebija. Išao je gegajući se.

— Čuješ, Čelebija, smjesti ovoga među one nove. Pa mi onda donesi večeru. I zapali fenjere.

— Haman je pilav večeri.

— Nek' je, donesi. Hajde, vodi ovoga!

Čelebija potegnu ključeve.

— Hajde, šta čekaš!?

Prođoše pokraj nekoliko oniskih gvozdenih vrata svedenih na luk, iza kojih su se čuli glasovi. Dopirali su odnekle odozdo, kao ispod zemlje. Čelebija bi kraj svakih vrata gunđajući zastao, kao da glasno razmišlja u koju će ćeliju smjestiti Ilhamiju.

— Stani!

Priđe jednim vratima, turi ključ u bravu i otključa ih.

— Hajde, ulazi!

Ilhamija se okrenu. Dolje, ispod tvrđave, Travnik se sve više zavijao u sumrak. Svjetla su se po kućama rojila. Šišmiši su sve češće prolijetali.

— Ama šta čekaš, ulazi! — gurnu ga Čelebija.

On uđe pa ponovno stade. Dočeka ga mrak.

— Čelebija, daj nam fenjer živ bio! — javi se neko iz mraka, zanoseći po ciganski.

— Vidiii!

— Išće beg, neće ti bit' džaba. Biće pišurma!

— Čekaj!

— Čekaću ja, čekat', al' beg ne mere da čeka, haman što ne plače. Pohiti, živ ti meni bio!

Vrata se pritvoriše a ključ okrenu u bravi. Ilhamija je još uvijek stajao na istom mjestu.

— Polahko, imaju basamaki! — opet će onaj isti glas, a nečija ga ruka pridrža. — Hajde sad, ne boj se!

Oči mu se priviknuše na mrak. Okolo njega, po tlima, nazirale su se još tri ljudske prilike. Lica im nije razaznavao.

— Ramo, jesi l' isk'o fenjer? — plačno će jedan starački glas.

— Jesam, beg, jesam, kako nisam! — odgovori onaj vičući iz sveg grla.

— Pa, šta kaže, hoće l' donijet?

— Hoće beg, donijeće.

— A kad?

— Pa, prije sabaha — onaj će tiše pa se nasmija.

— Ha, šta kažeš?

— E, braćo, jest gluh, kô top!

— Kad će donijet', šta kaže?

— Sad će, sad, samo što nije!

Ilhamija se spusti na tle. Osjećao se posve izgubljen.

— A i tebe dotjeralo, ha? — opet će onaj.

— Jah . . . — šapnu Ilhamija i uzdahnu.

— Ne valja, bogami, ne valja! Ja sam ovdi ima čitav mjesec. A ova dvoj'ca su taze. Jednog su jučer dotjerali. I on je, kol'ko se vidi, beg. A drugi je od prekjučer. Ranjen je, pa samo leži i šuti. Okren'o se pa jednako gleda u duvar. A ovaj stari, gluhi, i on je beg. On je otprije. Dotjeralo ga ima dvije hefte. On opet samo uzdiše. Strah ga. A ima i zašto, jer u Dželaliju nejma šalu! Malo, malo, pa istom pukne top. Jedan top, jedan beg! Mene neće. Nisam ni beg ni kapetan. Cigan sam. I kalpozan, kako se to po turski kaže. Znaš, pare sam pravio. Nije mlogo: pet oka. Samo bakrene. Našlo mi kaluf za pare, pa goni u Travnik. Šta će bit', ne znam. Glavno je živa glava! Begi i kapetani malo se kutarisavaju. Top im puca svaki dan. Kad je mene 'vamo dotjeralo, ovdi je bilo još sedam glava. Sve sami begi! Pa odoše. Sve jedan po jedan! Kako kojeg odvedu, taj se više ne vraća. Ja samo top čekam.

— Uduni, majku ti! — opsova neko iz mraka.

— Au, pa ti živ! A ja mislio ti si o-ho! Vidim, nit' se mičeš nit' govoriš.

— Uduni kad ti kažem! Udaviću te!

— Hajde, da vidim, šutiću.

Vrata škrinuše a Čelebija se pojavi s fenjerom. Neprestano je kašljao i stenjao. Činilo se da sav škripi.

— Firaune, naj fenjer!

— E, živ ti meni bio!

— A kamo . . .?

— Pa, bilo je jutros! . . .

— Ne laj!

— Čekaj onda da pitam beg.

Žućkasta svjetlost zaigra po kamenim zidovima ćelije. Sićušan Cigo, mršavan ko gladno mače, priđe starcu koji je sjedio na dušeku prostrtu po zemlji. U drugom kraju ćelije sjedio je onaj današnji beg kojeg je Ilhamija susreo nedaleko Viteza. Sjedio je i gledao kao odsutan, laktom naslonjen na kožne bisage nabijene kao bubreg. Opružen uza zid i okrenut leđima ležao je treći zatvorenik, koji bi ponekad tiho jeknuo. Ćelija je bila niska, s uskim spolja okovanim mazgalom u zidu i s malo slame razbacane po tlima.

— Beg, doš'o fenjer, daj nešto na bakšiš! — viknu Cigo.

— Ha? — diže starac glavu, žmirkajući prema fenjeru. Bio je sijed, posve zabradatio. Žut, svilen koporan išaran na čibuke, bio mu se sav upljesnivio. Glava mu je jednako podrhtavala.

— Daj nešto Čelebiji, išće!

— Jah, . . . jah . . . — poče beg da traži kesu.

— Eto ti je, sjediš na njoj!

Dugo je prebirao po kesi dok ne izvadi dukat.

— Nah, podaj mu!

— Mlogo mu je!

— Šut, firaune, šta se ti miješaš! — obrecnu se Čelebija pa mu priđe i istrže dukat iz ruke. — Vidi ti njega! Ma ja ću tebe u bunar ako mi se budeš petlj'o!

— Ništa ti ne kažem, lijepi moj Čelebija! Tvoja nafaka, halal ti bilo! U zdravlju potrošio!

Čelebija gunđajući izađe i zaključa vrata za sobom.

— Gori je kalpozan od mene! — nastavi Ramo da grdi. — Kol'ko mu je samo para izmamio za ovih petn'est dana! Svaki dan! Daj! Samo daj! Nikad dosta. Hajd, prekinulo te prije sabaha! I ja ti na mezaru kolo igr'o!

— Majku ti, al' moreš balegat'! — okrenu se onaj što je ležao uza zid. Ilhamija ga pogleda pa živnu. Bio je to hajdučki harambaša kojeg su prekjučer ranjena proveli. I on, mada mu je glava bila kao čivit modra i sva naduvena a i ono drugo oko krvavo i izbuljeno kao da će ispasti, sav se razgali kad ugleda Ilhamiju.

— Ama, Ilhamija, . . . efendija, . . . jesi l' to ti? Zar si stig'o?

— Stig'o, stig'o! — osmjehnu se Ilhamija pa se diže i priđe mu.

— Kako si, moj sinak? Jesi l' mlogo ranjen?

— Na dva mjesta. Najgore mi je što ne mogu na noge. Kamo sreće da su me odmah dokrajčili, jer ginut' je svakako. 'Vako se samo patim. Sav sam u krvi . . . Sad je malo stalo. Gazili me, pasji sinovi . . .

— Eh, moj sinak, moj sinak, kamo sreće . . .

— Neka, dina ti i Boga, nemoj mi o tome! Znam šta hoćeš da mi rekneš. Eto, ti si bio k'o evlija, paaa? . . . Sad si zajedno sa mnom i s ovim kalpozanom koji . . .

— A što, brate, šta ti ja smetam? Šta bi stari beg da nije mene? Ko bi mu hizmet činio? A i tebi sam pomog'o kad god si čabar isk'o! Nemoj, brate, tako, đe će ti duša?

— Ne laj, kad ti kažem!

— Šuti, šuti, smiri se i lezi! Evo, i ja ću do tebe, pa ako ti išta ustreba i ako ti mogu pomoć', ti samo reci . . . — poče da ga smiruje Ilhamija.

— Fala ti . . .

— Kad sam te ugled'o u mlinu, bio sam se prip'o da ne pomisliš da sam vas ja, morebit, prokaz'o i posl'o stražu na vas . . . — nastavi Ilhamija tiše, sjedajući uz hajduka.

— Ama, efendija, ni u' snu to ne bi' mog'o pomislit'! Nisi ti od tijeh insana. Izdali nas, brate, seljaci. Seljaci! Pripali se Dželalije, pa dojavili đe smo. Zateklo nas na pojati, na spavanju. Dvoj'cu su na mjestu ubili, mene izranili, a dvoj'ca su haman pobjegla. Jesu l' se dočepali šume, to ti ne znam rijet . . . Već, da mi je malo vode, izgorjeh od žeđi.

— Evo, brate, što meni ne kažeš! — skoči Ramo i prinese bardak.

— Pi kol'ko moreš, ne treba da žališ, sutra ću opet natočit'.

Hajduk otpi pa se zakašlja.

— Polajnak, sinko, polajnak, da ti ne polehne — opomenu ga Ilhamija.

Kad hajduk ugasi žeđ, javi se i Ilhamija. Još se nije bio omrsio.

— Vala, i ja bi malo ako more . . .

— Bujrum i tebi, kako ne mere!

— Da, morebit, ne postiš? — upita hajduk, sjećajući se njihova susreta u šumi kad ga je nudio jelom.

— Jah, postio sam . . . — šapnu Ilhamija.

— A nisi se iftario?

— Pa evo, sad ću . . .

— Eno, uzmi moj tain, nisam ga se ni tako. Uzmi, dina ti! Da imam šta bolje . . .

Onaj mlađi beg koji je sjedio naslonjen na bisage i za kojeg se činilo da niti šta vidi niti čuje, odjednom skoči.

— Evo, brate, ima svega! Uzmi, k'o svoje! — Govoreći, prinese pune bisage i spusti ih pred Ilhamiju. Izvadi bošču, razmo-

ta je i poče vaditi jelo. Nema čega nije bilo. Od đulbastija i pite, pa do baklave. Izvadi, uz to, i nekoliko krušaka ranki.

— Meni su ove najdraže, mirišu... Ja sam ih kalemio — dodade sa sjetom.

— Nek' znaš, većeg ti sevaba ne treba! — okrenu mu se harambaša. — Da ti samo znaš ko je i kakav je ovo čojk! Malo je vakih! Ilhamija je ovo, Ilhamija, ako si čuo!

— Čuo sam, kako nisam.

— Neka, neka... — smjerno će Ilhamija obarajući oči.

— Bujrum!

— Ma, ja bi najvolio kad bi i drugi,... kad bi i vi sa mnom. Bilo bi nam, belćim, slađe... — osmjehnu se Ilhamija.

— Zajedno, bezbeli zajedno! — dočeka Ramo pa se primače i zasjede. — Već, kako bi bilo da zovnem i moga bega? Ha, šta kažete? Ima on, kupio mu je Čelebija, al' opet...

— Zovni ga, zovni.

— Beg, zove te društvo da večeraš! Hajde, nejma šta nejma! — povika Ramo.

— Ha, šta kažeš?...

— Zovu te da večeraš! — ustade Ramo i viknu mu pravo na uho.

— Neka, neka, dete vi...

— Šta mu moreš kad neće. Ima ko hoće!

Večerali su šutke. Pomogoše harambaši da se namjesti i nasloni uza zid.

— Vaki zalogaj ne znam kad sam jeo! — oblizivao se Ramo. — Vidi se, brate, da je begovski!

— Opet ti! Ama zar baš ne mereš zavezat'! — ošinu ga harambaša pogledom.

— Hajde, dobro, zavezaću kad mi ne daš da govorim.

Beg naglo prestade jesti. Podnimi se i uzdahnu.

— Šta je, da ti nije ružno? — upita Ilhamija ostavljajući zalogaj.

Beg muklo jeknu.

— Pripo se, bezbeli, jer nije lahko... — poče Ramo pa ušutje, pogledavši u harambašu.

— Neka, tako vam i treba! I tebi i drugima! — dočeka hajduk tvrdo.

Beg je jedno vrijeme šutio, prekrivajući dlanom oči. Činilo se da plače. Onda diže glavu.

— A šta nam to treba?

— Da vam Dželalija skida glave, eto šta! Dolazite mu na noge kao ovce na so! K'o kurbani! Zar nejma niko među vama

pa da ustane, da se digne!.. Gin'te, kad ste budale!... Ko sam ja i šta sam? Niko i ništa! Nekakav gologuzi Musa odnekle od Doboja, al' sam im'o petlje da ustanem i da hajdukujem! Al' znaj dobro, da u sirotinju nisam dir'o! Evo Ilhamije, pa nek' kaže! Dovodili su ga meni — upre hajduk prstom u Ilhamiju.

— Neka, neka, ostav'te to sad, nije vakat od toga... — pomirljivo će Ilhamija.

— Jok, baš sad! Ja kad ćemo, ako sad nećemo? Samo mi je žao što skuplje nisam prod'o glavu! A vas, begova i kapetana, nimalo mi nije žao, nimalo! Da vi niste ovce, ni Dželalija ne bi bio kurjak! Jakako! Al' vama su kosti davno omehčale pa nije ni čudo što ste taki!

— Bogami, ovaj burazer... — poče Ramo, ali ga hajduk prekide:

— Jezik za zube i ne laj!

Beg je jedno vrijeme ojađeno gledao preda se, pa diže glavu i uzdahnu:

— Pravo je, sve je k'o što kažeš... Al', sad je kasno...

— Koja su doba? Je l' svanulo...? — javi se stari beg kao iza sna.

— Pričekaćeš ti dok ti svane, zajedno s njima!... — frknu harambaša. Onda se okrenu Rami: — Cigo, prinesi mi čabar! A ti, efendija, afedersum. Moram, muči me. Ko kad sam nemoćan... Ih, grdna rano, što me odmah ne ubiše, već se 'vako patim k'o niko moj...

— E, vidiš, kad ti šta treba, onda me zoveš! — ljutnu se Ramo.

— Neka, neka, ja ću... — ustade Ilhamija i prinese čabar.

— Nemoj ti, efendija, dina ti! Stid me je...

— Ama, vidi ga! Da ti, bogdo, mogu pomoć' u nečem većem. Hajde, ne stidi se, ti si meni ko i moj evlad.

Ramo ne dade da Ilhamija vrati čabar već ga on odnese. Pa onda razgrnu slamu na kojoj je hajduk ležao, a Ilhamija mu pomože da se smjesti.

— Sad se smiri i gledaj da zaspiš. Ako ti šta ustreba, zovni me, ja sam ovdi, do tebe.

Hajduk ništa ne reče, ali se čulo kako šmrknu.

I Ramo se povuče. Sklupča se u slamu i začas zahrka. Ilhamija i mlađi beg ostadoše da sijele. Razgovarali su šapatom.

Beg je bio iz Vlasenice. Prije pola godine Dželalija mu je pozvao brata koji se više nije ni vratio. Uskoro je stigao glas da je pogubljen.

— Rahmetli Emin je bio puno stariji od mene, al' rano je obudovio. Djece nije imao. Bio je, allahrahmetejle, malo prijek. Kad je doš'o Dželalija i poč'o da provodi novotarije, on je na sav glas ust'o protiv toga. K'o i mlogi. To se, bezbeli, čulo, i to mu je i dohakalo... A kad je mene pozvalo, mada se ni u šta nisam petljo', nikakvu se dobru nad'o nisam. Kamo puste sreće da sam potražio ćare na drugoj strani umjesto da upravim u Travnik! Pravo veli ovaj što je hajdukov'o: da mi nismo ovce, ni Dželalija ne bi bio kurjak! Al' sad, šta je, tu je! Da mi je samo dvades't i četiri sahata pa da trknem do kuće, znao bi' šta bi! Imam sina k'o zlatnu jabuku, jako mu je trin'esta godina, pa da mu babo kaže šta će i kako će. Nikome se u ruke živ ne predaji! — to bi mu bilo prvo. Podučio bi ga da bude mudriji i junačkiji od babe!... Eh, neće l' dragi Bog dat' pa da i Dželaliji crno jutro svane, da dočeka šta je zaradio!

— Svak' će dočekat'... — šapnu Ilhamija.

— Znam, al' teško je čekat'.

— Ako gledaš od bešike do motike, tako je k'o što kažeš. Samo, ne treba bit' odviše gladan dunjaluka, jer dunjalučka je nafaka kratka, pa se je bojat' da se potlje ne ostane gladno...

Beg je jedno vrijeme šutke gledao u Ilhamiju, kao da ga nije mogao slijediti u mislima. Onda uzdahnu:

— Belćim je tako k'o što kažeš, jer ti to bolje znaš. Ja samo jedno velim: nek' nam je dragi Bog na pomoći!

Beg se kao satrven diže i vrati na svoje mjesto, pa se podnimi i ostade gledajući preda se.

Noć je sporo odmicala. Činilo se da nikad svanuti neće. Ćuk se odnekle sa zidina tvrđave neko vrijeme javljao, pa i on umuče. Onda bi u ćeliju dopro poneki neodređen glas ili zvuk, kao da neko nevidljiv luta okolo tamnica pa se usput o nešto spotakne i prokune. U ćeliji tišina. Svijeća u fenjeru polahko dogorijeva, pa joj plamen na čas poraste, rascvjeta se i zatreperi, a onda žmirne i smanji se. Svi, osim Ilhamije, pospali. Ramo se ponekad u snu poput ribe praćakne i kao koza kratko zamekeće, pa se ponovno sklupča i smiri. Onaj mlađi beg, koji je dugo i nepomično bdio i kao opčinjen gledao preda se, naslonio glavu na bisage i zaspao. Stari beg, koji je u snu valjao jezikom pa se činilo da žvače, ponešto promrmlja pa opet nastavi žvakati. I hajduk se davno smirio, pa ili spava ili se ušutio. Samo je Ilhamija kao prikovan sjedio i premetao tespih između prstiju, dok bi mu glava s vremena na vrijeme klonula na prsa. Smoren od duga puta i posta a razapet između strepnji i riješenosti da na svom posljednjem putu do kraja ustraje i ne klone,

neprestano je glavinjao između sna i jave koji su se sve više miješali, otiskujući ga s jedne obale na drugu. Na čas bi mu se učinilo da ponovno čuje Munkira i Nekira kako ga naizmjenice dozivaju, ne dopuštajući mu da sklopi oči i smiri se. Onda iznenada ugleda Čelebiju kako mu prilazi s ključevima i fenjerom u ruci i zove ga da pođu zajedno. On mu se nevoljko pridruži pa šutke krenu, čas lebdeći čas koračajući, i to sve nekakvim neobičnim putevima kojih se on odnekle kao u snu sjeća. Začudo, svuda gdje prolaze vlada zastrašujuća tišina i pustoš, i nigdje živa stvora ne susreću. Poput oblaka koji plovi prolaze iznad gradova, kasaba i sela. A svuda isto: mrtva tišina. Naiđoše tako i iznad Stambola kroz koji je on nekad davno, kad je išao na hadž, bio prošao. A i Stambol pust. Nigdje nikoga, ni na sokacima ni na trgovima. Samo alemi na munarama strše k nebu, tek što ih ne dotiču.

— Ćelebija, đe su insani? — pita ustrašeno.

— Pospali.

— A sultan?

— Psst! Spava.

— A lale i veziri?

— Svi spavaju...

Od te čudne tišine i pustoši strah i tjeskoba ga sve više obuzimaju. Kad naiđu iznad grobalja, neko im odozdo domahiva. I to nečim bijelim, nečim što je sličilo na ćefine, mada se nije vidjelo ko im domahuje.

— Čelebija, kud me to vodiš? — prošapta u strahu pa stade. Hladan ga znoj bio oblio.

Čelebija u to zazvoni ključevima pa se zlobno nasmija i nestade ga. Zajedno s fenjerom. Njega tek tada obuze strah. Nije znao ni kud bi, ni šta bi. A mrak, prst se pred okom ne vidi. I šutnja. Teška i gluha, kao da je sve živo u zemlju poleglo.

U to izbi Topalhodža. Vedar i nasmijan kakvog ga je prviput vidio. Ide on, ide, a fenjer mu u ruci. Kako ga Ilhamija ugleda, tako mu svanu. Priletje mu i zagrli ga.

— Šta je, šta dršćeš? — pita ga Topalhodža.

— Izgubio sam se, pa ne znam kud bi... Čelebija odnio fenjer, a mene ostavio sama u mraku. Nigdje žive duše. Sve k'o da je pomrlo... Pa da se makar ćuk javi... I još me pitaš šta mi je i što me je strah... — šapće on i sve se pribija uz Topalhodžu.

— Pobogu, šejh efendija, kako to noćas govoriš? — ukori ga Topalhodža. — Pogledaj koje su zvijezde na nebu! Zar hoćeš rijet da i one spavaju? I zar tvoj Gospodar koji je iznad svega

ovoga, ikad spava? Vidi On i crna mrava u crnoj noći na crnu kamenu, a nekamoli onoga ko Ga štuje i sedždu Mu čini. Pobogu, šejh efendija, šta bi od tvoga itikada!

On se postidje i obori oči, pa i ne gleda u Topalhodžu. Najgore mu je što mu Topalhodža ponavlja ono što je on kroz čitav svoj život govorio, Pa sad, odjednom! ... — Bože, šta se ovo zbiva sa mnom? — šapnu u strahu.

— I šta će tebi ikako Čelebija i njegov fenjer, kad imaš svoje vidjelo? — nastavi Topalhodža pa mu prisloni dlan na srce. A srce, udara li, udara.

— Al' nejma ljudi, pa me to najviše ... — opet će on.

— Spavaju, šejh efendija, spavaju! Umorili se od dobra i zla koje povazdan rade, pa od umora pospali. Tako oni uv'jek. A kad se ujutro probude, opet će nastaviti đe su jučer stali. To ti je insansko ...

Stari beg se bio uzmučio u snu, pa poče da premeće jezikom i da nekom nešto naređuje: — Zaklolj'te tukca, pa ... pa ga onda metnite na pilav ... Hano, čuješ li me, tukca! ... — Onda se zakašlja i probudi, pa sjede na postelju i poče plačno uzdisati.

I Ilhamija se probudi. Gledao je zbunjeno oko sebe, dok ne shvati gdje je. I bi mu još tegobnije nego maločas. A sav je bio u goloj vodi.

Svijeća se u fenjeru bila ugasila. Kroz uski mazgal u zidu svjetlost je mutno prodirala. Poput magle. U to se, odnekle iz daljine, očuše ezani. Učilo je na sabah. Glasovi su bili čisti i tanki kao konac. Drhturili su. Zauči i ezan sa džamije u tvrđavi. Snažan i zvonak prolomi se kroz praskozorje.

— U-uuu, je l' to sabah? — javi se Ramo, pa se diže i poče da se češe i zijeva. — Al' sam, braćo, svašta snio! I pod čergom sam bilesi bio! Kad tamo, rodila mi Đulbehara sina! Okle to, pitam ja nju ...

— Uduni, paskoviću! — zareža hajduk koji kao da je samo na to čekao.

— Pa sabah je, brate! Vidi ga! Sad će Čelebija da otvori. Treba izlazit'. Treba iznijet' čabar, natočit' bardake, otić' u ćenifu, treba ... i-hi! Tebi je lahko, ti i 'nako ne ustaješ. Ti samo: Daj čabar! Bogami, k'o da si paša!

Svi se uzbudiše i svi sa čemerom dočekaše novi dan. Niko ni u koga gledao nije.

— Nemoj zaboravit' natočit' vode! Oba bardaka, čuješ li! — zavika stari beg.

— Čujem, beg, čujem. Samo, nemoj ti zaboravit' da iziđeš, pa da potlje ne bude ... I spremi nešta za Čelebiju.

— Uh, da mi ga je makar pljunut'! — zareža hajduk ponovno.

— E, ama da je! Da je Bog dao kozi dug rep, pobila bi cio svijet!

— Eh, braćo, braćo, zar vam je do toga! — molećivo će Ilhamija.

— Ama, kad ne zatvara usta, crko on!

— Pa šta ti to smeta, burazeru? Ti začepi uši ako ne mereš da slušaš! Vidi ga! ...

— Osaburi, brate, osaburi! I u krupnijim stvarima treba osaburit', a nekamoli u tome. Nije džaba rečeno da je i džennet saburom pokriven. Vidiš da mu je drago govorit', pa nek govori ... — poče da ga umiruje Ilhamija.

— Prgav nekakav ovaj tvoj haramija! ... Ja zinem, a on na me! E, ne mere tako! Ovdi se ne pita on, već Čelebija. I onaj glavni: Dželali paša! To on treba da zna! ... A ti si nekakav dobar čovjek, vidim ja. Tebi, ejvala! Da su svi taki — e-he!

Ključ začengrlja u bravi a Čelebija se pojavi na vratima.

— Hajde, izlazi!

Ilhamija prvi dohvati čabar.

— Jok, ja ću čabar! A ti moreš bardake — priskoči Ramo i uze mu čabar iz ruku.

— Neka, efendija, nemoj, daj meni ... — šapnu beg, pa mu uze bardake.

Kad naiđoše pokraj Čelebije, Ramo poče da se umiljava:

— Čelebija, živ ti bio, nemoj da nas goniš! Nemoj da hitiš, Bog ti dao! Beg i 'nako jedva ide, pa ako još zavičeš, gotovo je ... A, tvoje se zna, rek'o sam mu ...

Čelebija se sipljivo zakašlja i jedva prostenja: — Hajde, ... ništa te nisam pit'o! ...

Jutro je palilo svjetlošću. Ilhamija zastade na vratima ćelije i dlanom prekri oči. Sunce ga za tren zaslijepi. Činilo mu se da je izašao iz provaljena kabura punog mraka i čemera, pa poželje da se tu, na suncu i rosi, zauvijek smiri.

— Hajde, beg, pohiti! — požurivao je Ramo starog bega, više ga vukući negoli vodeći. Noge su mu klecale i splitale se kao da su od krpe. Ilhamija ga prihvati s druge strane. — Ha-h, polahko, samo polahko ...

Čelebija ih nije gonio. Pusti ih da istresu i operu čabar, da se umiju i natoče bardake, pa čak i da se protegnu na suncu. Ilhamija dospje da i abdest uzme. Prije nego li ih je

utjerao, Čelebija otključa još jednu ćeliju. Ljudi pokuljaše jedan za drugim, taman kao da se iz rupe izvlače. Bilo ih je petnaestak ako ne više, a svi utučeni i zapušteni. Neko između njih poluglasno uzviknu: — Eno Ilhamije! ... Hej, grdna rano, zar i on!

— Hajde, ulazi, dosti je bilo! — zavika Čelebija prilazeći vratima. — Hajde, šta čekaš! ...

Šutke uđoše i posjedaše, još uvijek pod dojmom sunca i jutra koji ostadoše iza njih. Spolja se čulo kako Čelebija na nekoga viče.

— Hajd', prekinulo te! — opsova Ramo.

— Bi l' ti da te malo umijem? — priđe Ilhamija hajduku koji je ležao na leđima i gledao iznad sebe upola zavraćenog oka.

— Neka, nemoj ...

— Treba l' ti šta drugo?

— Ništa mi ne treba, fala ti ...

— Beg, kako bi bilo da se malo užina, ha? Dok se nije ukvarilo — pokaza Ramo očima na bisage.

— Uzmi ako moreš. Bujrum, ako još kogod mari ...

Niko se i ne pomače. Ramo otvori bisage i poče vaditi jelo. Ilhamija se diže da klanja. Izvadi iz torbe čistu košulju, prostrije je i zanijeti.

Prođe čitav sahat pa i više, a da niko ni riječi ne progovori. Svako se bio o sebi zabavio. Samo je Ramo, nakon što je iz bisaga gotovo sve obrao, ponovno legao i zaspao. I stari beg je drijemao. Ostala dvojica živi se nisu čuli.

Ilhamija je poslije namaza sjedio i u sebi učio. Bio je daleko i od Travnika i od Dželalije.

Vrata se u neko doba iznenada otvoriše. Svi su uznemireno čekali i gledali.

— Kako 'no tebe zovu? — upre Čelebija prstom u Ilhamiju.

On diže glavu. Gledao je kao da se budi.

— Ilhamija ...

— Hajde, opremi se!

Strah poput šišmiša proletje ćelijom. Svima se u grlu nešto upopriječi. Ilhamija se diže i htjede uzeti torbu.

— Ostavi to. Ići ćeš u Konak. Opremi se i čekaj.

Čelebija izađe i zaključa vrata. Svi su šutke gledali u Ilhamiju. Ramo zazinu da nešto kaže, pa upola prekinu: — Ne znam šta ćeš tamo, jer tamo, kol'ko ja znam ...

Leden mir obuze Ilhamiju. Onda sjede, spusti glavu i sklopi oči.

Prođe neko vrijeme dok se vrata opet ne otvoriše.

— Hajde ti, jesi l'?

Ilhamija ustade, navuče firale i uze štaku.

— Braćo, allahemanet ... I halal'te ako se ne vratim ... — šapnu i sjetno se osmjehnu.

— Hajde, s hajrom ... hoćeš ako Bog da ... — zagrcnu se beg.

I Ramo se diže pa, idući za Ilhamijom, poče ga tješiti:

— Ništa se ne boj, tamo ne kidisavaju! Nisu nikog, pa neće ni tebe ...

— Efendija, zaklinjem te dinom i imanom, kaži im sve što ti je na srcu! Ne ostaj im dužan, tako ti vel'kog Boga! Nek' vide da te nije strah, da hi se ne bojiš! — hroptao je hajduk, s mukom pokušavajući da se pridigne.

Ilhamija zastade, okrenu se, ali ništa ne reče već ga pomilova pogledom.

— Laj, laj, al' nećeš još zadugo! — zaprijeti Čelebija.

— Znam ja to i brez tebe, kilo sipljivi! A tom tvom veziru slobodno kaži da mu ovo poručujem: da ga ne bendam i da ga se ne bojim ni k'o mog dorata! Ni k'o dorata, čuješ li!

— E, pričekaj, pasji sine, platićeš za to, beli ćeš platiti! — prosikta Čelebija mašući ključevima.

Stražar iz Konaka preuze Ilhamiju pri izlasku iz tvrđave. Išli su istim putem kojim je Ilhamija prošle noći bio doveden. Sad, po danu i po suncu, sve je bilo drukčije. Stražar je bio mlad bezbrižan delija koji je, sve dok se ne spustiše do u grad, tiho pjevušio.

Mada mu je srce brže kucalo a nekakva unutrašnja vatra udarala u glavu, Ilhamija je uspravno koračao, bez kolebanja i strepnji pred susretom koji ga je očekivao. Činilo mu se da ga neprestano gleda i prati ono krvavo i izbuljeno harambašino oko i da još uvijek čuje njegov promukli i pun prkosa glas kojim je govorio Čelebiji: — A tom tvom veziru slobodno kaži da ga ne bendam i da ga se ne bojim ni ko mog dorata! Ni ko dorata, čuješ li!

Pred prvim grobljem na koje naiđoše Ilhamija stade.

— Šta je sad? — zastade i stražar.

— Da proučim Fatihu — tiho će Ilhamija.

— Zar baš sad moraš?

— Treba, moj sinak. Ti svoju dušu razgaljuješ pjesmom, a Fatiha obraduje duše mrtvih. Lijepo je da hi se insan sjeti. I nama će bit' drago kad nas se kogod sjeti ...

Stražar se iskašlja i ništa ne reče. Ilhamija diže ruke i poče učiti. Mrtvi su mu sad bili mnogo bliži od živih. Kad dovrši i predade Fatihu, krenu. Stražar za njim. Više nije pjevušio.

Prolaznici koje su susretali zazirali su od njih isto kao i sinoć. Pravili su se da ih tobože ne vide. Čak i djeca koja su se igrala po sokacima, čim bi ih ugledala prekidala bi igru pa se pribijala uza zidove i sašaptavala.

— Jah — uzdahnu Ilhamija s tugom — što li od insana, kad mu je najteže, svi počnu okretati glavu?... — A onda se sjeti Hamzage i Topalhodže pa mu se nekakva milina razli oko srca i brzo se popravi: — Al', eto, ni svi insani nisu isti...

Kad izbiše pred Konak, dočeka ih straža:

— Kad prije, Mumine? — iznenadi se jedan od stražara.

— Pa rečeno mi je da pohitim.

— Brzo si, dina mi!

U avliji stražar zaustavi Ilhamiju:

— Stander tu i ne miči se!

Stražar uđe u Konak, a Ilhamija ostade u avliji.

Avlija je, kao i uvijek, živjela svojim uobičajenim životom. Pašalije su promicale, čas ulazeći u Konak ili zamičući kroz kapiju na drugoj strani avlije kuda se ulazilo u vrt s nasadima; golubovi su krupno gukali za golubicama, a pčele zujale i padale po rascvalim ružama. Odnekle, iz mutvaka na drugom kraju Konaka, povjetarac bi nanio tople mirise jemeka, a žuta ugojena mačka drijemala je među šimširima, samo ponekad pogledajući spram golubova koji su je oprezno obilazili.

Ilhamija je stajao i čekao. I što je vrijeme dalje odmicalo, osjećaj tuge i napuštenosti sve mu se više uvlačio u dušu. Sam se sebi činio suvišan i od svih zaboravljen. Kao mrtva, ostavljena stvar. Obuze ga nekakva tjeskoba a grlo mu se naglo osuši i umalo da se ne napi vode sa šadrvana, ali se sjeti da je zapostio pa sam sebe ukori kako se mogao dotle zaboraviti.

— Ovo me šejtan ponovo salijeće i iskušava, ne bi li me prestrašio i skrenuo s puta — pomisli u strahu i poče polu-glasno učiti: Gospodaru, utječem Ti se od sumnji i ubadanja šejtana...

Stražar se vrati i pozva ga. On prožedre pljuvačku i otegnu rukave na džubi pa se uspe uz ona dva-tri basamaka preko kojih se ulazilo u Konak.

U hajatu ga dočeka hladovina. Avlija, puna sunca, ostade s one strane ulaza. I dalje se vidjelo kako mačka bezbrižno drijema među šimširima. Gore, uvrh basamaka zastrtih crvenom

kadifom preko kojih se uzlazilo u divan-odaju čuo se tih razgovor, ali se niko ne pojavi i ne sađe. Kad bi neko prošao hajatom, prošao bi gotovo nečujno, a govorilo se polušapatom. I stražar se ukipio pa se i ne miče. Vrijeme je sporo i zamorno odmicalo.

Vrata na desnoj strani hajata škripnuše. Pojavi se čauš-lar-ćehaja Sulejman efendija i pođe prema Ilhamiji. Oštro ga odmjeri i pokaza na štaku:

— To ostavi i skini firale!

Ilhamija se prignu pa šutke izu firale, metnu ih uza zid i prisloni štaku uz njih.

Sulejman efendija se iskašlja, pa naglašavajući svaku riječ poče ga upućivati kako će se ponašati kad uđe i stane pred vezira. Pri tom je jednako prijetio kažiprstom:

— Dobro me poslušaj! Kad staneš pred njegovu preuzvišenost vezira, prvo ćeš nazvati selam i pristupiti ruci. Onda sastavi ruke na prsima i izmakni se nekoliko koraka. Leđa ne okreći! Onda stani, obori oči zemlji i čekaj dok te ne bude pitao. Odgovaraj samo na ono što budeš pitan! Samo na to! Jesi li razumio?

— Razumio sam...

Sulejman efendija ga još jednom odmjeri kao da razmišlja nije li nešto zaboravio.

— Sad hajde za mnom!

Ilhamija zažmiri i uzdahnu. Prošapta bismillu i koraknu. Krvotok mu je snažno udarao a u grlu ga stezalo. — Gospodaru. ne ostavljaj me samoga i ne dopusti da on bude jači od mene! — zamoli iz dna srca.

U sobi u koju uđoše nije bilo nikoga.

— Stani tu i čekaj!

Sulejman efendija otvori druga vrata i tiho zamače iza njih. Ilhamija ponovno ostade sâm.

Soba je bila ispunjena gluhom tišinom i samoćom. Bila je to jedna od onih sumornih prostorija u kojima ljudi šutke sjede, jedva čekajući da ih napuste; soba u kojoj se nikad ništa ne zbiva osim brižnih misli i nesigurnih nada onih koji tu dolaze i čekaju.

Vrijeme kao da nije odmicalo a čekanje je trajalo ubitačno. Velika crna muha, dlakava poput pauka, neprestano se zalijetala i udarala u prozorsko okno nastojeći da izleti. Pri tom je tako otegnuto zujala, da se Ilhamiji činilo da cvili od očaja.

On priđe prozoru i odškrinu ga.

— Hajde, hajde na sunce... Ako ja moram, ne moraš ti...

Muha se odlijepi od okna pa zazuja i odletje.

Njega nešto stegnu u grlu. Pa odjednom zaplaka.

Sulejman efendija uđe. Tiho pritvori vrata i priđe mu. Prijekorno se osmjehnu, učini »hm!« i zaklima glavom: — Kasno je sad! Trebao si ranije misliti o tome! . . .

Ilhamija uzdahnu i nadlanicom otra suze. Sulejman efendija poče ubrzano ponavljati:

— Rekao sam ti kako ćeš! Prvo selam, pa onda ruci, pa onda se izmakni, ali ne okreći leđa! Gledaj preda se, a ruke drži . . .

Ilhamija ga je slušao, ali niti ga je čuo niti vidio. U sebi je sricao riječi posmrtne pouke: »Kad ti dođu dva meleka koji su bliski Allahu džellešanuhu a koji donose radosnu vijest od strane milostivog Allaha, nemoj se uplašiti i nemoj biti tužan pred njima već im odgovaraj jasno i razgovijetno . . .

— A ko je Dželalija pa da se njega plašim? — upita sam sebe. — Smrtan i prolazan kao i svi. List na vjetru, rosa na suncu. Samo je Bog vječan!

— Ti kao da ne slušaš šta ti govorim! — oštro će Sulejman efendija.

— Sve sam čuo i sve mi je znano — odgovori jedva čujno.

— Onda hajde za mnom. I gledaj kako ćeš!

Koračao je kao u snu, dok mu noge ne upadoše u mehkoću halije. Odjednom mu se učini da ga gleda harambašino izbuljeno oko i da čuje njegov proderani i prkosni glas: — A tom tvom veziru slobodno kaži . . .

— Selam! Selam! . . . Ruci! — čuo je oštar Sulejman efendijin šapat.

On se strese. Pa diže pogled. I umalo da ne ustuknu od iznenađenja. Dželalija ga je gledao s ljubopitljivim osmijehom u očima. Ni sličan onome kakva ga je on zamišljao. Sjedio je na povisoku minderu, milujući vrhovima prstiju crnu, u naokrug podrezanu bradu. Oči su mu bile zelene, tek malo zamagljene, i čudno su odudarale od njegove crne brade. U čistoj i nježnoj puti njegova lica i lijepo srezanoj punačkoj ruci, bilo je nečega gotovo ženstvenog. Ne bi se moglo reći da je bio star, a niti dovoljno mlad, tek oštra i uspravno usječena crta iznad očiju jasno je govorila da zna šta hoće i kako će. Prostrana odaja bila je bogato prostrta, puna blagih sjena, a osvježena nekim prijatnim mirisom koji zapahnu Ilhamiju.

Dželalija ga je i dalje gledao i smiješio se.

— Smije se, bezbeli, mojoj džubi — pomisli on i sjeti se Topalhodže.

— Selam! . . . Ruci! . . . — dopre mu do ušiju piskav Sulejman efendijin šapat.

On prinese ruku srcu i prignu glavu:

— Selamun alejkum!

Glas mu je bio smiren i blag, kao i uvijek kad bi se javljao ljudima.

— Alejkumus-selam — odgovori Dželalija pa kao da se iznenadi. Kao da ga začudi što mu Ilhamija ne prilazi ruci, mada se Sulejman efendija upadno nakašljavao.

Zavlada tajac.

— Pa, efendum? — progovori Dželalija i prestade milovati bradu. Govorio je turski. Glas mu je bio ugodan, bez srdžbe.

— Eto, došao sam . . . Rečeno mi je da dođem, pa sam se zaputio i došao.

— Vidim — naglasi Dželalija i pokaza rukom na šilteta koja su bila razmještena ispod mindera.

— Otur!

Ilhamija zadiže džubu pa se polahko spusti.

Dželalija pogleda u Sulejman efendiju i glavom mu dade znak, na šta se ćehaja nečujno udalji.

— Čujem da si imam i hatib u Žepču — nasloni se Dželalija na jastuke.

— Jesam, u Ferhadpašinoj džamiji.

— Pa, kako ti je u Žepču?

— Elhamdulillah, bilo mi je lijepo.

— A i pjesnik si, čujem. I derviš . . .

— Ako se može reći da sam pjesnik. A tarikat mi je na srcu.

— I ja sam bio pjesnik — Dželalija će tiše: — Ali, sad više nisam. Nemam kad. Pogotovo otkako sam došao ovamo, u Bosnu.

— Znam, pašo, čuo sam.

— Zar si čuo? — živnu Dželalija. — A šta si još čuo?

— Da si i hafiz.

Dželalija se naglo uozbilji. Gledao je časak-dva u krupan zumurlut svoga prstena, kao da ga prvi put vidi. Onda podiže pogled. Osmijeh iz njegovih očiju bio je iščezao.

— Jest, i hafiz sam. Samo sam i to, nažalost, zapustio . . . Već, htio sam ti ovo reći: moje su pjesme bile drukčije od tvojih!

Ilhamija osjeti ubod bačene strijele pa pričeka da Dželalija nastavi.

— Ja sam u svojim pjesmama veličao carevinu i našeg svijetlog padišaha!

Ilhamija ga je gledao u oči:

— Sve što je veliko i lijepo treba da se pohvali.

— Zar i ti tako misliš?

— Mislim, pašo.

— A zar carevina i naš svijetli padišah nisu veliki i dostojni svake pohvale? — upita Dželalija gotovo šapćući. Pri tom je netremice gledao u Ilhamiju, a oči mu se suziše i kao da potamniše.

On izdrža pogled pa će smireno:

— Carevina je poput mora, i duga i široka, da joj se kraj sagledati ne može, a voda je na izvoru bistra. Ali, dok stigne do onih koji je žedni čekaju, ni noge se u njoj ponekad oprati ne mogu.

Dželalija se na trenutak zamisli, kao da razmišlja o onome što je Ilhamija želio reći.

— Čudno govoriš, dervišu! Ne misliš li, možda, da si u tekiji a da sam ja, Dželaluddin Ali-paša, tvoj poslušni murid koji treba da se divi tvojoj mudrosti?... Ne zanosi se, već odgovaraj jasno i razgovijetno, bez tih derviških mudrolija!

Ilhamija se pomače na šiltetu.

— Zbog toga sam, pašo, i došao ovamo. Dugo sam išao i još duže razmišljao. O svemu...

— I imao si o čemu! Hajde, da čujem onu tvoju pjesmu »Čudan zeman nastade« radi koje sam te i pozvao u Travnik. Htio bih da je čujem iz tvojih usta.

Ilhamiju zazebe.

— Hajde, da je čujem!

On spusti glavu i sklopi oči. Pošutje malo pa poče da recitira. Glas mu je zvučao potresno:

Čudan zeman nastade,
sve zlikovac postade,
šta se hoće, zaboga?

Već takata nestade,
zlo nam svako postade,
dobrih ljudi nestade,
šta se hoće, zaboga?

Turčin nema amela,
krivda pravdu zamela,
pa se pravda umela.
. . . .

— Stani, čekaj! Ja taj tvoj jezik ne razumijem. Govori turski, pa makar i tim vašim smiješnim bosansko-turskim, kad za toliko vremena niste mogli da naučite govoriti kako treba.

— Pašo, svakome je njegov jezik i najdraži i najslađi. Pa i nama naš.

— Hm! Zato si tu svoju pjesmu i ispjevao na njemu! Nastavi, da je čujem!

— Bože, kako je ovaj čovjek oštar! — A ja se u prvi čas bio ponadao...

— Šta je, šta čekaš? Zar ne znaš turski? Pa do maločas si govorio! — ledeno se osmjehnu Dželalija.

— Znam, pašo, ali pjesma je drugo. Ti to najbolje znaš...

— Pjesma, veliš! Ne vrijeđaj pjesmu, dervišu! Govori da joj čujem riječi. Hoću da mi kažeš šta si mislio i šta si kroz nju želio reći. To hoću!

— Na šta sam mislio?... Na zlo, pašo, na zlo i nevolju sam mislio — Ilhamija će šapatom.

— Na kakvo zlo i na čiju nevolju?

— Na našu, na našu, već čiju! Na sve ono što nas satire i razjeda! Ratovi su nas izmorili a toliki nam sinovi izginuli i ginu, boleštine haraju, džehalet zavladao, pravda se zatrla a siromaštvo pritislo pa bune i hajdučija niču, dok nasilje, rušvet i opačine cvjetaju. A oni, koji bi trebali da prednjače i pravdu kroje i dijele, počevši od carskih ljudi i ajana pa do uleme, govore i rade naopako, misleći samo na sebe i tegleći svaki na svoju stranu. Čitava se Bosna u ranu pretvorila! Šta se ovo radi i šta će biti od nas, zaboga!

Dok je govorio, Ilhamija se pridigao na koljena, ispružio ruke a oči mu pune suza. Pa kad završi, kao smoren klonu i spusti glavu.

I Dželalija utihnuo. Šuti i gleda. Onda se iskašlja.

— Pa ti, na sve to, pjesmom ustao?

— Srcem sam ustao, pašo, srcem! A ono je u pjesmi.

— Hoćeš li da kažeš da nisi ustao ni protiv carevine ni protiv sultana i halife kojemu si, kao musliman, dužan da se pokoravaš?

— Nisam ustao ni protiv sultana ni protiv carevine već protiv zla i ovog vremena koje nas satire. A zlu, ma s koje strane dolazilo, nisam dužan da se pokoravam već da se borim protiv njega.

— Čime? Pjesmom?... — osmjehnu se Dželalija.

— Za sablje nisam. Pjesma je moja sablja.

Dželalija se podnimio pa ne skida očiju s Ilhamije. Ispituje svaku crtu njegova lica, posmatra njegove umorne ruke spuštene na koljena, čini se da mu osluškuje otkucaje srca, pa i sam dah kojim Ilhamija diše. Onda ga, po prvi put, oslovi imenom. Progovori bez oštrine.

— Ilhamija, dobro me poslušaj! Za mene su carevina i padišah iznad svega! Osim Allaha! A carevini, već odavno, nije lahko. Dušmani sa svih strana nasrću na nju. Već su je načeli i žele da je rastrgaju. I ovdje, u Bosni, koja je nekad bila đulistan carevine, nije ništa bolje. Ajani i kapetani digli glavu, svaki bi od njih želio biti vezir za sebe, a ne znaju, jadni oni bili, da bez carevine nisu niko i ništa! Ona je njihova snaga! Zato sam i došao ovamo. Da ih stegnem, da u Bosnu uvedem red i pokornost i provedem korisne naredbe koje je sultan donio, a protiv kojih oni reže i dižu se. Njihove tvrde bosanske glave neće ili ne mogu shvatiti da danas pušu novi vjetrovi, da carevina mora krenuti novim putevima ako hoće da obstane. Zato sam i došao ovamo: da ih urazumim i upokorim. Hoću da zakujem i učvrstim ovaj bosanski đerđef koji se iz temelja ljulja!

Dželalija za trenutak zastade, pa upre prstom u Ilhamiju:

— I ti, Ilhamija, i ti si nasrnuo na carevinu! Tvoja buntovna pjesma ide od kasabe do kasabe, od usta do usta, a britkija je i opasnija od svake sablje! Za carevinu i padišaha pogibeljan si kao i svi oni radi kojih sam i došao ovamo! Čak si i pogibeljniji, jer si čist, jer ništa za sebe ne tražiš i jer ti ljudi vjeruju. U prvi mah sam bio pomislio da si se urotio zajedno s ajanima i kapetanima koji vuku kola ustranu, ustajući protiv Stambola i čvrste ruke, ne znajući da bi ih sutradan prvi vjetar odnio. Sad, kad sam ti zavirio u dušu, žao mi te je i želio bih ti pomoći.

Ilhamija diže glavu. Pitao je očima.

— Pokaj se, Ilhamija! Kaži to glasno i jasno da te svi čuju. Pjesmom se odreci pjesme i sačuvaj glavu ili ćeš, kunem ti se Bogom velikim, biti pogubljen! Bilo bi mi te žao, ali su carevina i padišah iznad svega i tu nema milosti! Ni prema kome!

Ilhamija zadrhta.

— Zar me to prokleti šejtan opet salijeće i nagovara? Ko mi to ovaj put govori kroz usta Dželalijina? Jesu li to proklete šejtanove oči koje me gledaju iz glave Dželalijine? Bože, zaštiti me i spasi!

— Šta je, Ilhamija, što se toliko lomiš i premišljaš? Budi razuman! Zar ti nije drago živjeti? Ili misliš da se je lahko s glavom rastati i u kabur zatvoriti? — upita Dželalija blago, gotovo prijateljski.

Ilhamija uzdahnu pa prelomi:

— Pašo, ne traži od mene da zlo nazovem dobrim, a dobro zlim! Kažeš mi, da su carevina i padišah iznad svega i da drugog izbora nema. A gdje su ljudi, pašo? Šta je carevina bez spokojstva i sreće njezinih podanika? I šta je padišah u takvoj carevini? Pašo, ljudi su preči i od padišaha i od carevine! Na krvi ništa dobro niknuti neće. Čovjek je najsavršenije djelo Božje i teško onome ko ga oskvrne! Ti to znaš, pašo, hafiz si!

Dželalija se diže. Djelovao je poput isukane sablje. Iz njega je izbijala studen, ali ne i mržnja.

— Sam si sebi presudio! Žao mi te je. Čišći si i hrabriji od svih koje sam ovdje susreo i zato te žalim. Kad bih te poštedio, sam bih sebe iznevjerio, a ti bi postao loš primjer za mnoge. Zato . . .

— Pašo, nemoj me žaliti. Smrti se ne plašim, jer smrti i nema. Ja se samo selim, s nadom i pouzdanjem u svoga Gospodara. Na zemlji sam se odužio, koliko sam mogao i znao. Odlazim smiren, jer sam bio i suviše žalostan. S Božjom pomoću riješiću se svega radi čega sam ovdje toliko patio i žalostio se — pređe Ilhamija rukama niza se kao da sa sebe skida svoje vlastito tijelo.

Gledali su se šutke. U nenarušenoj tišini odaje čulo se kako kumrija negdje napolju otegnuto gugućе. Kao da nekoga doziva.

Ilhamija se bio digao.

— Pašo, prije nego što pođem, htio bih još nešto reći.

— Da čujem.

— Budi milostiviji prema ljudima. Jer onaj koji nema milosti, kako će je tražiti za sebe? A trebaće je, svima . . . Kad bi samo jednu noć proveo s onim nesretnicima gore u tvrđavi . . .

— Dosta! — uzviknu Dželalija oštro.

Riječ odjeknu Konakom. Sulejman efendija se pojavi na vratima i zastade.

— Neka ga vode!

Dok je Ilhamija išao preko odaje, Dželalija ga je pratio pogledom. Mada ih je dijelilo tek nekoliko koračaja, ponor između njih bio je nepremostiv.

Kad dođe do vrata, Ilhamija se okrenu:

— Pašo, kad budeš umirao, sjeti me se . . .

Pa zamače iza vrata. Posljednje što je Dželalija vidio, bila je kratka i otrcana Ilhamijina džuba kojom je bilo zaodjenuto i njegovo siromaštvo i njegova veličina.

Praćen stražom i suncem Ilhamija je grabio prema tvrđavi. Osjećao se lahak i čist kao da je okrilatio. Teret koji ga danima i noćima morio i pod kojim bi ponekad i posrnuo i proplakao, bio mu je spao sa srca. Donio ga je do Konaka i tu, pred Dželalijom, razvezao sve one mrtvouzice zavezane čvorove, pa ga spustio i s olakšanjem odahnuo. Da to nije uradio, činilo mu se nikad mira ni spokojstva ne bi našao. Bježao bi i od samoga sebe.

— Bože, neka Ti je hvala, neka Ti je po stotinu puta hvala što me ojača, pa se ne pokolebah i ne posrnuh! — zahvaljivao se skrušeno, dok mu je čistoća smirenja punila i srce i dušu.

Onaj isti stražar koji ga je jutros dopratio u Konak išao je za njim, čudeći se šta je starcu pa tako žurno grabi prema tvrđavi. Kad se počeše uspinjati uz brijeg, ne može a da ga ne upita:

— Eh, šta bi u Konaku?

— Sve lijepo, elhamdulillah.

— Jesi l' dao dževap?

— Jesam, Bogu šućur.

— Jesi l' se kutaris'o?

— Kutaris'o, elhamdulillah, kutaris'o!

— Posve?

— Posve, Bogu šućur.

— Bogami si dobro!

— Dobro, sinak, dobro.

— Ih, da sam prije znao pa da ti uzmem muštuluk!

— Jah, je l' de! — osmjehnu se Ilhamija. — Dao bi' ja tebi, sinak, i sad, al' nejmam, ništa nejmam ...

— Ma, ja to samo 'nako ... Nek' si se ti kutaris'o, vidiš kako je ...

— Vidim, vidim. Al' biće, akobogda, bolje, hoće akobogda ...

— Pa, sad ćeš kući, ha? Je l' ti daleko?

— Ko?

— Kuća.

— Kuća? ... Daleko, sinak, daleko ... — uzdahnu Ilhamija pomišljajući na svoj dugi i nepoznati put koji ga je čekao.

Kad stigoše do tvrđave i kad ga Čelebija preuze, Ilhamija odjednom osjeti nemir. Obuze ga tuga. Poboja se da mu se malodušnost i strah ponovno ne prikradaju, pa sam sebe poče koriti: Ah, šta mi je sad kad sam se ...

— Hajde, ulazi! — mrzovoljno će Čelebija otključavši vrata.

Samo što je ušao, beg mu plačući pođe u susret. Zagrli ga i zajeca.

On se osvrnu po ćeliji. Sunce je prodiralo kroz mazgal i uvlačilo se ispod vrata. Ni harambaše ni Rame nije bilo. Samo je starac sjedio na dušeku i kunjao.

— Đe su? — upita šapatom.

— Odvelo hi ... ob ... oboj'cu ... — promuca beg i provali u plač.

On klonu. Sjedio je neko vrijeme posve bespomoćan i prazan, kao da mu je neko iščupao i srce i dušu. Sve mu se činilo da ga odnekle šutke gledaju i harambaša i Ramo. Da su obojica tu, u ćeliji, samo ih on ne vidi. Čak je i Ramin izvrnuti opanak bio na slami. Pa kad još i stari beg kao iza sna viknu: — Ramo, 'vamo se, vode! ... — on se sav zgrči.

— Da si hi samo vidio — poče beg kroz suze. — Ramo se prikrpio uz staroga, pa cvili kô godina. Jedva su ga otkrpili ... A hajduk im 'suje i oca i mater, i Stambol i vezira, a sve hi usput pljuje ... Udarali su ga i nogama i rukama ... Kad su ga dovukli do vrata, viknu da te poselamimo. I da mu šta proučiš ... A Ramo je jednako cvilio i molio da ga vode veziru, da mu kaže da on nije ni beg ni ...

Ilhamija poče učiti. Punim glasom. Beg zašuti i smiri se. Pa se samo ponekad trgne i strese.

Na sahat prije akšama Čelebija otključa vrata pa uđe s još jednim stražarom.

— Hajde ti 'vamo! — mahnu prema Ilhamiji.

On ga pogleda ali se ne pomače. Jedino mu se jabučica pope do pod grlo.

— Hajde, čuješ li!

On pruži ruku da dohvati štaku, a jednako je gledao u stražare.

— Ostavi, šta će ti to, hajde!

Odupre se rukom o tle i polahko se diže. Činilo se kao da se tek budi i pokušava shvatiti šta se to zbiva. Onda se naglo uspravi i kao da poraste. Priđe begu koji je sjedio i drhtao kao prut.

— Halali, brate, ja odoh . . .

Beg procvili i poče mu ljubiti ruke.

— Ne žalosti se i ne boj se! Uzdaj se u Boga, bićeš jači!

Onda se okrenu starcu koji ga je bezizrazno gledao, pa mu se osmjehnu.

— Hajde, dosti je! — viknu Čelebija nestrpljivo.

Opet je bio smiren. Koračao je uspravan i dostojanstven kao da ulazi u mihrab. Bio je ozaren vječnošću.

Kad se primače vratima, poče na sav glas učiti:

— Allahu ekber . . . Allahu ekber . . .

Kameni zidovi ćelije odgovoriše jekom. Svi nasrhnuše. Stražari se šutke razmakoše da ga propuste. Beg ispružio ruke za njim pa nijemo miče usnama. Glas mu se bio posve oduzeo.

Dok je išao dvorištem, neprekidno je učio. Glas mu se uvlačio u ćelije, a sužnji su ga kao opčinjeni slušali.

Onda sve utihnu. Neko negdje uglas zaplaka . . .

Vijest o Ilhamijinu pogubljenju brzo se pročula. Kao da su je vjetrovi raznijeli. Ljudi su je sa zebnjom slušali.

Topalhodža je već sutradan osvanuo u Travniku. Došao je da se raspita za Ilhamijin mezar. Rakar Durmo, koji je te noći pokopao Ilhamiju, pokazao mu je mjesto gdje je pokopan. Topalhodža je dugo čučao i učio kraj svježe zatrpanog mezara. Bio je u Ilhamijinoj džubi koju nije stigao da skrati. Podvratio je ispod koljena i čučao.

Preksutra je izbio i Hamzaga. I on je došao da se raspita za mezar. Htio je da ispuni preuzeti amanet. Kad su putnici iz Travnika stigli u vrandučki han i donijeli vijest o Ilhamijinu pogubljenju, Hamzaga se sledio. Šutke je izašao iz kahve, uspeo se klecajući uz basamake i zatvorio u odaju. U samoći se do sita isplakao. Onda se umio, opremio konja i krenuo u Travnik.

* *
*

Minula je godina i više otkako je Ilhamija bio pogubljen, a Travnik i čitava Bosna još su uvijek živjeli u zaptu od Dželalije. Najviše su strahovali bosanski ajani, koji mu se ni s koje strane nisu mogli prikučiti jer je, za razliku od mnogih, bio nepodmitljiv. Gvozdeni aršin pribijen na najvidnijem mjestu u travničkoj čaršiji i dalje je opominjao da je pravda za sviju jednaka.

Jesen se bila već davno nadvila nad Travnik i magle su po čitav dan ležale po vrhovima Vlašića i Vilenice. U Konaku se život odvijao po davno ustaljenom redu: prolazilo se tiho, govorilo poluglasno, a Dželalijina je riječ bila prva i posljednja. Činilo se da se nikad ništa ni promijeniti neće.

A onda je naglo prepuklo, kako se to obično u životu događa.

Tog kasnog jesenskog popodneva u kojem se zubato sunce nije ni pojavljivalo, ljudi su šutke i mrzovoljno obavljali svoje svakodnevne poslove. Niko nije bio horan ni za razgovor, a nekamoli za šta drugo. U neko doba čaršijom je iznenada protutnjao tatar, praćen šutljivim pogledima i neizrečenim pitanjem: Šta li nam sad nosi i donosi? . . .

Stražari pred kapijom Konaka, kojih je tu uvijek po nekoliko stajalo, prihvatili su konja, a tatar se uputio pravo u Konak. Odmah su ga najavili i upustili veziru. Sulejman efendija je išao pred njim.

Dželalija ga je primio u onoj istoj odaji u koju mu je Sulejman efendija uveo i Ilhamiju. Tatar se po starom adetu poklonio, prišao ruci, poljubio ferman i pružio ga Dželaliji, pa se onda izmakao i stao kraj vrata. Dželalija mu je dao znak da izađe, a zatim je otpustio i ćehaju. Želio je da ostane sam, da u miru pročita i prouči ferman.

Razlomio je pečate, pogledao carsku turu i počeo čitati. Jednom pa drugi put. Čelo mu se naglo nabralo. Sklopio je oči,

naslonio se na jastuke i jedno vrijeme ostao nepomičan. Vijest ga je teško pogodila: sultan Mahmud II, koji ga je i poslao u Bosnu s posebnim uputama koje mu je dao, sad ga je dizao iz Bosne.

Mada su riječi fermana bile kićene, pune laskavih priznanja za »njegovu preuzvišenost Sejjid Dželaluddin Ali-pašu, pobjedničku sablju sa pobunjenog Peleponeza i vjerni oslonac carevine«, razlozi radi kojih ga je sultan dizao nisu bili navedeni. Da Dželalija jedno vrijeme nije bio divan-katib kod Porte, odakle je i počeo njegov uspon, možda bi se i zanio tim laskavim riječima. Ovako, i suviše je dobro znao šta se iza njih krije. Bile su koliko raskošne toliko i ništavne, poput kratkotrajnog sjaja duge.

Ko me je srušio? — pitao je sam sebe, dok je mračan i zabrinut koračao odajom. Jesu li to bili ovi naizgled tupi i nepokretni ali i te kako dovitljivi bosanski ajani, koji su zlatom i svojim starim carigradskim vezama uspjeli da mi podgrizu korijene kod velikog vezira, ili su to moji zakleti protivnici iz Stambola, koji mi već godinama podmeću klipove i pletu zamke?

I jedno i drugo bilo je podjednako opasno i zato je Dželija sve brže, sve nemirnije koračao odajom. Gorčina, pomiješana sa strahom, sve mu se više uvlačila u dušu. Služio je carevini i padišahu vjerno i odano, spreman da pođe i u vatru i u vodu, da učini sve, pa i ono protiv čega je u duši ustajao, pa sad...

Kad su se čaušlar-ćehaja i defterdar u jednom trenutku pojavili na vratima, Dželalija ih je ošinuo pogledom pa su se oba hitro i bez riječi povukli.

Što je vrijeme dalje odmicalo, Dželalijine crne slutnje sve su više rasle. Već se i sumrak bio počeo spuštati, a on je još uvijek zabrinuto koračao, da na čas zastane, sjeti se ovog ili onog događaja ili ličnosti, pa zagrize u kažiprst lijeve ruke i opet nastavi koračati. Primakla se već i jacija, a on se još uvijek nije pomiljao niti davao glasa od sebe. Niko mu nije smio ući da unese čirake s upaljenim svijećama ili da ga upita treba li mu šta. Čitav je Konak bio utihnuo i čekao, sluteći da su vijesti koje je tatar donio morale biti i odveć krupne i zabrinjavajuće.

Tek negdje kasno iza jacije, Dželalija izađe i uputi se u haremluk. Išao je šutke, smrknut, ne gledajući ni u koga. Sulejman-efendija se neodlučno uputi za njim, ali kao da se predomisli pa stade i vrati se. Neizvjesnost je i dalje visjela nad Konakom.

U neko doba noći iz haremluka dopriješe krici. Svijeće u Konaku planuše jedna za drugom. Sve se uzbuni. Hitro probudiše Ishak-efendiju, Dželalijina liječnika, sitna ali živolazna starčića, porijeklom Grka. Prođe šapat da je veziru naglo pozlilo.

Sve se šutke ustumara, naslućujući da se zbiva nešto zastrašujuće. Ridžali se okupiše u vezirovoj odaji u prizemlju, jednako se sašaptavajući, u očekivanju kakve će im vijesti donijeti Ishak-efendija, jer se niko nije usuđivao da pristupi u haremluk. Sulejman efendija je po bogzna koji put zavirivao u svaki kutak odaje tražeći ferman, jer je već od prvog časa slutio gdje se krije odgovor na sva zbivanja toga dana. Pri tom se u žurbi neprestano zaplitao u svoj dugi kaftan. Za to vrijeme su iz haremluka i dalje povremeno dopirali dugi i prigušeni krici, koji su u noćnoj tišini stravično odjekivali.

Tek negdje pred zoru, kad su se mnogima sklapale oči od sna i umora, pojavi se Ishak efendija. Ridžali ga okružiše.

— Nije dobro, nije dobro — hitro je šaptao starčić, jednako mašući svojom sitnom glavicom. — Paša hazretleri stalno povraća i bunca. Tek se sad malo smirio, ali nije dobro, nije nikako dobro. Bojim se...

U rano jutro Dželalija se zauvijek smirio. Vijest o smrti proletjela je poput strijele Konakom, a odmah zatim i kroz Travnik. Sve kao da se za trenutak ukočilo. Je li to bio strah šta će se sada dogoditi ili prenapeto olakšanje što je trogodišnja mora tako iznenadno prekinuta, teško je reći. Tek nešto kasnije, kad je prvo iznenađenje jenjalo, pronesoše se glasovi koji su se poput bujice valjali i rasli.

— Otrov'o se!

— Ilhamija ga prokleo!

— Na smrti je zaklanjao oči i jednako spominjao Ilhamiju.

— Nije se smirio, dok mu i zadnji komad džigarice nije na usta izašao...

Ni desetak dana nakon toga, na Ilhamijinu grobu zabijeliše se već ranije isklesani nišani, s derviškim kaukom na bašluku. Nepoznati pjesnik se, u ime svih, svojom pjesmom odužívao pogubljenom pjesniku:

Prkoseći silnicima, on na svijet ode drugi,
za njim vjerni prijatelji u dubokoj ginu tugi,
a boravak njegov vječni rajski biće perivoji,
vrt milosti Svevišnjega otvoren mu širom stoji,
jer pobožan i učevan kao niko do tad bješe,
zavidnici pohitaše, da mu kletu smrt pospješe.

Na život mu vjetar zime nenadano hladni pade,
i u gorkoj čaši smrti ispi vodu rajske nade.
Smrt njegova slučila se tokom blage noći jedne,
u hiljadu dv'je stotine k tom godine trides't sedme,
i prikloniv maču glavu, očekujuć udes hudi,
Sejjid Vehabb postao je svih pravednih uzor ljudi.

Nekoliko mjeseci kasnije iz Stambola su dopremljeni raskošni nišani, s uklesanim epitafom sličnim okamenjenoj čipki. Dugo su i zamorno nošeni od Stambola do Travnika, da budu pobodeni iznad Dželalijina groba, u srcu samog Travnika. Za razliku od raspjevanih stihova na Ilhamijinu bašluku, Dželalijin epitaf bio je odmjeren i hladan, kao i sam Dželaluddin Ali-paša:

> — Sejjid hadži hafiz Dželaluddin Ali-paša, bivši bosanski valija, koji je kao valija Rumelije razvio bajrak protiv pobunjenika na Peleponezu, preselio je u vječnost. Neka Bog osvijetli njegov grob. Za dušu prouči Fatihu.

TUMAČ
turcizama i manje poznatih riječi

A

àbdest — obavezno ritualno pranje prije molitve
àčik — svijetao
ádet — običaj
afedersum — izvini! oprosti!
afèrim — bravo! odlično
àga — dobro stojeći građanin, posjednik
àhlāk — moral, ćudoređe
ahmedíja — čalma, turban
àjān — prvak, odličnik
ájet — odlomak iz Kur'ana
àjluk — plaća
àkča — para
àkšam — prvi sumrak, prva molitva poslije zalaska sunca
Allāh — Bog
Allāh džellešânuhū — Svemogući Bog
Allāhu èkber — Bog je najveći
Allâhemánet — Bogu u amanet, zbogom!
Allâhrahmetèjle — Bože, smiluj mu se!
Alejhìsselām — epitet koji se piše iza imena vjerovjesnika
Allâhrazólā — Neka je Allah zadovoljan
alejkumùs-sèlām — otpozdrav na pozdrav selamun alejkum. I vama (neka je) spas, mir!
álem — bakreni ukras na vrhu munare
álim — učen čovjek, vjerski učenjak
àmel — red, postupak
antèrija — vrsta gornje haljine
àršīn — mjera za dužinu, 68 cm.
ásija — obijesnik
àščinica — javna kuhinja
ašìkluk — ljubavni razgovor
àšk — zanos, čežnja za nečim

B

bàba — titula derviškog starješine
bàdža — otvor na daščanom krovu kroz koji izlazi dim
bàjram-nàmāz — svečana bajramska molitva
baklàva — slatka pita
bànjica — kućno kupatilo
bàrdāk — zemljani sud za vodu
basàmak — stepenica
bàšluk — nadgrobni kamen iznad glave
bèlćim — možda, valjda
bèndati — priznavati
bèz — platno
bezbèli — dobro, dabome, svakako
bihùzūr — uznemiren
bilèsi — štaviše
bìnjīš — široki ogrtač
biljūr — kristal
bismìlla — u ime Boga
bòšča — platno za zamotavanje
bùdžāk — kut, ugao
bùjrum — izvolite
bùljuk — grupa, odred vojske

C

cèribaša — ciganski starješina

Č

čàdorbez — vrsta debljeg platna
čamàšir — rublje, presvlaka
čànak — drvena zdjela
čàušlar-ćehája — glavni ađutant
čéjrek — četvrtina
čèlēnka — vrsta perjanice
čìmbur — jelo od jaja
čìrāk — svijećnjak

Ć

Ćába — Kaba, sveti hram u Meki
ćâr-a — **zarada**
ćèfenak — krilo ili kanat na starinskom dućanu
ćefíni — mrtvačke haljine od platna
ćehája — zastupnik vezira
ćìtāb — knjiga
ćóše — ugao
ćùlāh — kapa od vâljānē vune
ćùrs — propovjedaonica

D

deftèrdâr — šef financija
dèrvīš — pripadnik derviškog reda
dervíšluk — derviški život
dîn — vjerozakon
dívān-kátib — dvorski pisar
dìzdāraga — zapovjednik tvrđave
dòhakati — doći nekome glave
dòmuz — krmak
dôst — prijatelj
dòva — molitva, blagoslov
dun'jáluk — ovaj svijet
dušèkluk — zidni ormar za posteljinu
dùvār — zid

DŽ

džàba — badava, besplatno, uzalud
džebhàna — municija
džehálet — neznanje, neprosvijećenost
džehènnem — pakao
džemátlija — jedan od onih koji skupno obavljaju molitvu
dženáza — musl. sprovod
džènet — raj
džèvāp — odgovor, račun
džùba — mantija

Đ

đèrdef — drveni okvir za vez
đèvđir — posuda za cijeđenje
đulbàstija — biftek
đulistān — ružičnjak
đùnāh — grijeh

E

èdžel — smrtni čas
efèndija — gospodin
efèndum — gospodine moj
èjvalā — doviđenja, hvala
elhàmdulillāh — hvala Bogu
èlvād — dijete, potomstvo
evlìja — svet čovjek
ezániti — pozivati na molitvu

F

Fātiha — prvo poglavlje Kurana
fèrmān — sultanov ukaz
Fèth (Fátih) — osvojenje (osvajač, počasni naziv za Mehmeda II)
firale — građanska obuća

G

gàrīb — siromašak, čudnovat
govòrdžik — pričalica

H

hàber — vijest
hàdž — hodočašće u Meku
háfiz — onaj koji zna cio Kuran napamet
hàir — sreća, dobro
hàir-sàhìbija — dobrotvor
hàjāt — hodnik, predsoblje
hàjrāt — dobro djelo
hàjvān — životinja, stoka
hàkīk — crveni poludragi kamen
haláliti — oprostiti
halífa — vrh. vjerski poglavica svih muslimana
hàlija — fini ćilim
hàlva — slatko jelo
hàmām — kupatilo
hàman — čini se, gotovo
hân — svratište
hàrām — zabranjeno, grijеšno
haràmija — hajduk, razbojnik
hàrbija — željezna šipka za nabijanje ili čišćenje puščane cijevi
harèmluk — žensko odjeljenje u musl. kući
hàstār — postava
hàtīb — propovjednik
háter — volja
hàtma — jedno čitanje cijelog Kurana
hazretlèri — njegova preuzvišenost
hedíja — dar
hèfta — sedmica
hèjbet — krupan, golem
hèmšerija — zemljak, sugrađanin
hìzmet — dvorenje, trud
hìnla — prijevara
hòdža — musl. svećenik
hòrōz — pijevac
hòš gèldun! — dobro došao!
hrsuz — lopov
hrsuzaga — gospodin lopov
hrsùzluk — lopovština, krađa
húdnica — jadnica
hùja — ljutnja, srdžba
hùjiv — ljutit

I

ibádet — molenje Bogu, bogosluženje
ibrīk — bakreni sud za vodu
ićìndija — treća dnevna molitva između podneva i večeri
iftâr — večera kojom se završava dnevni post
iftáriti se — omrsiti se
imām — musl. svećenik koji predvodi u skupnoj molitvi
ímān — vjera, islam
ìnsān — čovjek
ìnšalāh — ako Bog da!
ītikād — vjerovanje

J

jabàndžija — stranac, tuđinac
jàcija — posljednja večernja molitva
jàngija — požar
Jásīn — 36. poglavlje Kurana
jàzija — pismo
jàzuk — šteta
jèlek — prsluk
jèmek — pripremljeno jelo
jòk — ne, nije

K

kàbur — grob, raka
kadífa — svilena baršunasta tkanina
kàdija — šeriatski sudac
kàhnuti — nakašljati se
kàhvodžāk — otvoreni odžak za pripremanje kafe
kalpòzan — falsifikator, nestašan
kasàba — provincijski gradić
kasída — pjesma u kojoj se nešto ili neko pohvaljuje ili uzvisuje
kàt — platno za jednu žensku haljinu
kátib-dívān — dvorski pisar
kátil — krvnik, ubica
kàuk — kapa od debele vunene ili pamučne tkanine

Kèvser — rajsko vrelo
kìbla (krbla) — strana svijeta kojoj se muslimani pri molitvi okreću (Kaba)
kìdisati — ubiti, okončati život
klànjati — moliti se Bogu, uz određene pokrete tijela
kōđōja — tobože
kònak — rezidencija
kòtlār — Ciganin, kotlokrpa
kubúra — nadgrobni sanduk prekriven čohom
kùmaš — vrsta svilenog platna
kumríja — vrsta grlice
kùrbān — bravče ili goveče koje se kolje uz praznik Kurban-bajram
kúvvet — snaga, sila
kutàrisati se — riješiti se

L

làla — dvorski dostojanstvenik

M

mahlúkāt — životinje, živa bića
màgbūl — cijenjen, drag
màhrama — ubrus
màndal — zatvor
màzgal — puškarnica, zidni otvor u tamnici
medrèsa — viša musl. vjerska škola
mèlek — anđeo
mèkrūh — nešto što nije pohvaljeno činiti
mèkteb — musl. osnovna vjerska škola
meràja — livada
merhàmet — samilost
mèzār — grob
mìhrāb — mjesto u pročelju džamije odakle imam predvodi u molitvi
mìnder — sećija
mìsirbaba — muškarac koji nema dlaka po bradi i licu
mlàćenica — izmeteno mlijeko
mubárek — blagoslovljen, sretan
mudèris — profesor, nastavnik medrese
muhànat — osjetljiv
mùhur — pečat
mujèzin — džamijski službenik koji s munare pozivlje na molitvu
mukàjet — zainteresiran
mùla — vrhovni kadija u sjedištu provincije
múmin — vjernik, musliman
Mùnkir i Nèkir — dva anđela koji se pojavljuju u grobu
mùrīd — kandidat derviškog reda
musáfir — gost
mušèma — uvošteno platno
muštùluk — nagrada za dobru vijest
mùtvak — kuhinja

N

nafàka — opskrba
nàkastiti — naumiti, odlučiti
nàmāz — molitva
namusàlatiti — nametnuti se nekome
násloni — drveni potpornji u grobu
nêjse — kako mu drago
nì habera — ni brige
nìjet — nakana, odluka
nìšani — nadgrobni spomenik
múrli — svijetao, svijetla čela

O

oharábiti — dotrajati
òka — mjera za težinu (1,285 kg)
osevábiti se — učiniti dobro djelo
òtur! — sjedi!
ozuhúriti — pojaviti se

P

pādišāh — car, vladar
pàša — visoki turski dostojanstvenik, general
pašàlija — čovjek u službi paše
pejgàmber — vjerovjesnik
pèke — dobro
pêndžer — prozor
pèškeš — dar, poklon
pìlāv — gusto svarena riža
pišùrma — naknada pekaru za pečenje kruha
plàh — dopadljiv
plòska — čutura
polâjnak — polahko
poresíditi — pomiriti se s nečim
posalámiti — pozdraviti
prèdati sèlām — završiti dio molitve
pùsat — oružje

R

ràfa — polica
rahàtluk — zadovoljstvo
rahmètli — umrli, pokojni
ràkār — grobar
ramàzân — mjesec posta
razgáliti se — riješiti se brige
rìdžāl — dostojanstvenik, velikaš
ròhnuti — cvasti od veselja
rùšvet — mito

S

sàbah — zora, prva jutarnja molitva
sàbah-hàjrolāh — dobro jutro
sàbur — strpljenje
sàburiti — savladati se, strpljivo podnositi
sàdžâk — željezni tronožac
sàf — red vjernika za vrijeme molitve
sàhan — bakreni tanjur
sàhat-kúla — toranj sa satom
sèdžda — padanje ničice za vrijeme molitve
selâmun alèjkum — pozdravljam vas
sèrbez — slobodno
serdžáda — omanji ćilim na kojem se obavlja molitva
sèvāb — dobročinstvo, Božja nagrada za dobro djelo
Sírāt-ćùprija — most nad paklom
sòfa — uzdignuti prostor pred džamijom
súfija — veoma pobožan čovjek
suváldžija — ispitivač, onaj koji ispituje u grobu

Š

šadŕvān — vodoskok
šćène — štene
šehádet — osnovno vjersko osvejdočenje
šèhīt — mučenik, onaj koji je pao za vjeru
šého — pravednik, pobožan čovjek
šéjtan — đavo
šèrbe — slatki napitak
šìlte — vuneni dušečić za sjedenje
šìndra — jelove ili hrastove daske za pokrivanje kuće
šìšàna — duga puška
štàka — štap
šùbha — sumnja
šùćur — hvala

T

táin — objed, dnevna opskrba
tákāt — moć, tjelesna snaga
taríkat — derviški red
tàtar — poštar, glasnik
táze — svježe
tèkija — zgrada u kojoj se okupljaju derviši
tèkbir — ponavljanje riječi: Allahu ekber!
tèrzija — krojač
tesàvvuf — mistika
tèskera — pismo
tèspih — brojanice

tóbe — pokajanje
túfān — nevrijeme
tùra — carski znak
tùrbe — mauzolej

U

uhásuliti — urediti
ulèma — množina od alim, učen čovjek
uzbihuzúriti se — uznemiriti se

V

vàkat — vrijeme, dnevna molitva
vàkti-sàhat — smrtni čas

válija — guverner
vâz — propovijed
váziti — propovijedati

Z

zàhmet — trud
zanìjetiti — odlučiti se na nešto, započeti molitvu
zàpt — stega
zèmān — vrijeme
zgòdan — bogat, dopadljiv
zijáfet — gozba
zijáret — obilazak, posjet
zórli — silan
zùlum — nasilje
zumùrlut — smaragd